

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2001

Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf

Kadir ÖZKÖSE

Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Ü. İlähiyat Fakültesi

Afrika'nın İslâmiyet'le ilk teması birinci ve ikinci Habeşistan hicretleriyle (615-616) başladı. 639'da Suriye (Şam), 641'de Mısır, 643'de Berka ve Trablus'u fethe- den Müslümanlar, askerî fetihlerini Afrika içlerine ve batıya çevirdiler.¹ Doğu yö- nünde bu iş tamamen ve kolaylıkla başarıldı. Fakat batı istikametinde oldukça güçtü. Berberiler bağımsızlıklarını korumak için sert direniş gösterdiler.² Özellikle Yemen asıllı Müslümanlardan oluşan İslâm ordusu, Rum ve Berberilerden teşekkül eden kuvvetlerle şiddetli çarpışmalar yaptı.³ Sonuncusu 703 yılında bastırılan çok sayıda isyanlarla uğraşmak zorunda kalındı. Bu tarihten kısa bir süre önce Müslüman hakimiyeti sağlandı.⁴ Talha b. Ubeydullah, Ukbe b. Nafi el-Fih- rî'yi Kuzey Afrika'nın fethiyle görevlendirdi. Afrika içlerine kadar ilerleyen Ukbe, 675'de Kuzey Doğu Afrika'nın fethini yönetmek üzere, Kayravan şehrini kurdu; burayı karargâh ve başkent yaptı.⁵ Bununla birlikte Kuzey Afrika'nın fethi yetmiş yıl kadar sürdü. İslâm fethinin sınırları bir yandan Atlas Okyanusu kıyılarına, di- ğer yandan da Kayravan ve Sous'a kadar uzandı. Fakat Ukbe b. Nafi, Berberiler tarafından 683'de Konstantin'in güneyindeki Tehveze bölgesinde şehit edildi.⁶

İslâm, Afrika sahillerinde zor kullanarak yayılmadı. Bizans'ın gayr-i âdil idare- sinden bıkan sahil kabileleri mukavemet göstermeksizin Müslümanların idare- sini benimsediler.⁷ Yedinci yüzyılda Afrika Müslümanları çok azdı. Fakat İslâm

1 Alfred Bel, *el-Firaku'l-İslâmîyye fi ş-Şimâli'l-İfrikîyyi mine'l-Fetbi'l-Arabî batte'l-Yem*, ter. Abdurrahman Bedevî, III.baskı, Beyrut 1987, s. 84.

2 Hiskett, Mervyn, *the Development of İslâm in West Africa*, New York 1984, s. 4.

3 Alfred, *a.g.e.*, aynı yer.

4 Ziadeli, Nicola A., *Sanusiyyah*, London 1958, s. 4.

5 Alfred, *a.g.e.*, aynı yer; Topuz, Hıfzı, *Kara Afrika*, İstanbul 1971, s. 285.

6 Alfred, aynı yer.

7 Münis, Hüseyin, *Fetbu'l-Arab li'l-Mağrib*, Kahire 1947, s. 52.

önemli bir güç unsuruydu. Çok kalabalık bir halk kitlesi Müslümanların saflarına katılıp, onların davalarını benimsedi. Böylece ilk ihtida hareketleri canlandı. Fakat genelde İslâm anlayışları sözde ve yüzeysel durumdaydı. Öyle ki, bu insanların çoğu, içkinin İslâm tarafından yasaklandığını dahi bilmemekte idi. Bu yüzden sekizinci yüzyılın başında II. Ömer, Berberilere İslâm'ın prensiplerini tanıtmak üzere on kişilik bir ulemâ heyeti gönderdi.⁸

İslâm ordularının gerçekleştirdiği fetih hareketleri ile, Berberiler itaat altına alındı. İslâm Afrika'da hâkim din hâline geldi. Karataca Bizans egemenliğinden kurtuldu. Neticede Mağrib, 705'te Mısır vilâyeti dışında, müstakil bir vilâyet oldu. Mağrib valisi Mûsa b. Nusayr, Kayravan'ı Tunus ve Mağrib'in başkenti yaptı.⁹

İslâm'ın bu ilk yayılışı Ehl-i Sünnet inancı doğrultusunda idi. İslâm Dünyası'nda erken dönemde başlayan siyasî kargaşalıklar nedeniyle bazı aşın siyasî-dinî akımlar ortaya çıktı. Bunlar iktidar merkezlerinde yaşama imkânı bulamadıklarından, başkentten uzak bölgelere kaydılar. Bu arada Kuzey Afrika, Haricîlerle, İbadîlerin ve Şîilerin sığındıkları bir yer hâline geldi. Bölgede Haricîlik uzun zaman yaşamışsa da, zamanla Sünnîlik içerisinde eriyip gitti.¹⁰ Kuzey Afrika'da kurulan kurulan ilk devlet, 750-962 yılları arasında Cezayir'de hâkimiyet sürdüren Rüstemîler devletidir.¹¹ Rüstemîler Devleti'nin kurulması Mağrib'in dinî ve siyasî tarihinin en önemli hadiselerinden biridir; çünkü Müslümanların güçlü bir biçimde Kuzey Afrika'da yerleşmelerini sağlamakla kalmadı, Emevî soyundan gelen Abdurrahman'ın Endülüs'te güçlü bir biçimde yerleşmesine imkân sağladı.¹² Rüstemîler Devleti'nin kuruluşunun hemen akabinde, Merakeş'te İdrisîler Devleti kuruldu. 752-1031 yılları arasında varlığını sürdürdü.¹³ Harun er-Reşîd tarafından Afrika valisi olarak atanan İbrahim b. el-Ağlebî, Tunus'ta Ağlebîler Devletini kurdu. 800-911 yılları arasında hâkimiyetini sürdürdü.¹⁴ Hicrî üçüncü asrın sonlarında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan İsmâiliyye'nin daveti sonucunda, Tunus'u istilâ eden ve Ağlebîler Devleti'nin varlığına son veren Şîî Fâtîmîler Sultanlığı kuruldu. Daha sonra güçlerini Kuzey Afrika'ya yayan Fâtîmîler, Mısır'ı da ele geçirerek Kahire'yi başkent yaptılar.¹⁵ Hicrî 911 yılında Tunus'un Mâziye bölgesinde kurulan Fâtûmî Devleti, Şîî doktrinini esas aldı ve uzun dönem süresince,

8 Ziadeh, *Samustiyab*, s. 4.

9 Alfred, *el-Firaku'l-İslâmîyye*, s. 85.

10 Dursun, Davud, "Afrika" maddesi, *TDVİA*, İstanbul 1988, c. I., s. 419.

11 eş-Şelebî, Ahmed, *Mevsûatu'l-Tarîhi'l-İslâmî ve'l-Hadarati'l-İslâmîyye*, Kahire 1982, c. IV., s. 125.

12 Hizmetli, Sabri, "Mağrib ve Endülüs Müslümanlığına Genel Bir Bakış", *İlim ve Sanat*, Mart-Nisan 1986, S. VI., s. 82.

13 Alfred, *a.g.e.*, s. 87.

14 *Aynı eser*, s. 90.

15 Hizmetli, *a.g.m.*, s. 82.

yayımlıcağı ve propagandayı amaç edindi.¹⁶ Daha önce de on birinci yüzyılın başından itibaren Kuzey Afrika, Şiî, Sünnî mezheplerine sahne oldu. İslâm, Berberiler arasında tarihî süreç içerisinde tek bir şekil almamaktaydı.

İslâm, Kuzey Afrika'da tek din hâline gelmeden önce, birbirinden farklı iki önemli olay cereyan etti. İlki on birinci yüzyılın ortalarında Benî Hilâl ve Benî Suleym'in saldırılarıdır.¹⁷ İkincisi, on birinci ve on üçüncü yüzyıllarda sırasıyla Murabıtûn ve Muvahhidûn devletlerinin kurulmasıdır.¹⁸ Hilâlîler ülkenin çehresini değiştirmek için saldırıya geçtiler. Bölgeyi yıkıp harabeye çevirdiler. Göçebe yaşam sürmeye âşina olan kitleler şehirlere alışamadılar. Halkın sosyal yapısı, yeni bir şekle büründü. Göçebelere hakim olan Benî Hilâl ve Benî Suleym güçlenip, çoğu yerlerde kabile hayatı ve düzenini kurdular. Bu arada, onların etkinliği ile Araplaştırma faaliyeti, şehir merkezlerine doğru hızla gelişip, güçlendi. Fakat fiziki güç kullanmaları yüzünden, Kuzey Afrika'nın dağlık yörelerinde daha az etkili oldular. Araplaştırma faaliyeti, ovalarda, sahranın çevresinde daha kolay bir biçimde gelişme imkânı buldu.¹⁹ Murabıt ve Muvahhid devletlerinin kuruluşu ile İslâm, millî bir dava hâline geldi. Berberiler arasında ciddi bir şekilde kökleşmesini sağladı.²⁰ Bu dönemde İslâm ehli-i sünnet ekollerinden Malikî mezhebinin hakimiyetiyle yayıldı. Daha sonra ortaya çıkmış olmasına rağmen, kendilerine atfedilen kerâmetler, velilerin üstün meziyetlerini gölgede bıraktı.²¹

Bu andan itibaren görülen bir diğer husus ise, İslâm'ın farklı bir dinamiği olarak tasavvufun bu bölgede yayılmasıdır. Gibbs'in deyiimi ile tasavvuf; kişinin kul olma bilincini, insanın ibadet etme imkânını, aşkını bilemektedir.²² Tasavvuf, İslâmî ilimler mozağının bir parçasıdır. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri gibi tasavvuf da, muhtevası itibariyle İslâmî'dir. Tasavvuf, İslâm'ın ihсан boyutunu esas alır. İmanın yakîni bir kıvamda yaşanmasını sağlar. Kur'ân'da bahsi geçen takva, zikir, huşû, tevbe ve rıza gibi kalp amellerinin nasıl gerçekleştirileceğini Kur'ân ve sünnetten alıp tatbiki olarak öğreten zâhidlerdir, sûfîlerdir. Tasavvuf, İslâm'ın ilk dönemlerinde zühd hareketiydi.²³

Sonradan ortaya çıkan tarikatlar, on ikinci yüzyıldan itibaren İslâm manevî-

16 Hiskett, *the Development of İslâm*, s. 6.

17 Aynı yer, Morsy, Magali, *North Africa 1800-1900 -a Survey the Nile Valley to the Atlantic-*, Londra 1984, s. 16.

18 Hiskett, *a.g.e.*, ss. 6-10.

19 Ziadeli, *Sanusiyyah*, s. 6.

20 Hodgson, Marshall G.s., *İslâm'ın Serüveni*, haz. Metin Karabaşoğlu, İstanbul 1995, c. I., ss. 604-608; Miquel, Andre, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, haz. Ahmet Fidan, Ankara 1991, c. I., ss. 318-326.

21 Abun-Nasr, Jamil M., *A History of the Magrib in the İslâmîc Period*, Cambridge 1971, s. 86.

22 Gibb, Hamilton, *Mohammedanism*, (İkinci baskı), Oxford 1953, s. 120.

23 es-Serrac, Ebû Nasr, *el-Limâ -İslâm Tasavvufu- Tasavvufu İlgili Sorular-Cevaplar*, ter. ve haz. H. Kâmil Yılmaz, İstanbul 1996, s. 445.

yatının toplumsal hayatta uygulanmasını sağladılar. Bu şekilde sūfilik, İslâm'ın manevî gücünün dirilişini ve devamını sağladı.²⁴ Klâsik dönem sūfilîği kişisel ve içsel boyutta bulunmakta idi. Fakat on birinci yüzyılın sonunda teşkilatlanan tasavvuf kurumlaştı. Öyle ki ulemânın tepkisiyle karşılaştı. Bazen da devletin tepkisini çekti. Buna rağmen sūfî akımlar, her zaman ve her yöredeki Müslümanlar arasında yaygınlaştı. Şekilci ve kuralcı, dış şekle önem veren anlayışların karşısında özgürlüğü, samimiyeti ve kişinin ruhî ihtiyaçlarını karşılamayı öngörmekteydi. Bu yüzden tasavvuf her kesimi cezbetti.²⁵

Kuzey Afrika sūfilîği başlangıçtan beri, siyasî hedeflerle sıkı bir şekilde ilişki içerisindeydi. Murabıt ve Muvahhidler bunun en açık örnekleridir.²⁶ Doğudaki klâsik sūfilik, batıda felsefî tasavvuf şekline büründü. Mağrib'te yayılan ilk tarikat Kâdirî tarikatıydı. Kuzey Afrika orijinli ilk tarikat ise, Şazilî tarikatı'dır.²⁷ Şaziliyye Nureddin eş-Şazilî (h. 593-655/m. 1196-1258) tarafından kurulan bir tarikatıdır.²⁸ eş-Şazilî, Tlemsenli Ebû Medyen(ö. h. 594/1197)'in halifesidir. Adını ilk kez Tunus'ta duyurdu. Büyük bir taraftar kitlesi kazandı. Tarikat karşısında resmi makamlar tedirgin oldu. Bu yüzden eş-Şazilî, İskenderiye'ye hicret etmek zorunda kaldı.²⁹ Kendisi olası her türlü gelişmeye hazırlı bulunmaktaydı. Şaziliyye, daha çok kurucusunun ölümünden sonra müstakil bir tarikat hâline geldi. Şazilî'nin halifeleri tarafından kurumlaştı. Mısır, Kuzey Afrika ve Arabistan'da yayıldı.³⁰ Şazilî halifelerinden Şeyh Ebu'l-Kasım (ö.1296) Şaziliyye'yi şu şekilde tanıtmaktadır: "Bu tarikatın tekkesinde bulunan, bir iki gün kadar da olsa bu tarikatın havasını teneffüs eden herkes hayat doludur. Çünkü, bizim tarikatımız herkese açıktır. Bağlılarının zahirlerini düzeltmelerine büyük önem verir. Tarikatımız herhangi bir kişiyle kâim değildir. Tarikaumıza intisap eden herkesin hayatında müspet değişimler görülür".³¹

On dördüncü yüzyılın sonu ve on beşinci yüzyılın başında durum değişti. İslâm tek güç hâline geldi. Medrese ve caminin yanında bir eğitim kurumu olarak zaviye, ulemâ ile birlikte sūfîler de yerini aldı. Sūfî anlayışın gereği serbest fırkalar meydana geldi, basmakalıp İslâm anlayışı yerine özgün düşünceler benimsendi.³² Ehl-i sünnet ulemâsının bariz üstünlüğü söz konusuydu. Kuzey Afrika eğitim kurumları son derece canlı ve dinamikti. Kültür hayatında sūfîlerin büyük

24 Gibb, H.A.R., *Mohammedanism*, London 1949, s. 121.

25 Afifi, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf*, ter. H. İbrahim Kaçar-Murat Sülün, İstanbul 1996, ss. 128-129.

26 Trimmingham, J. Spencer, *the Sufi Orders in Islam*, London 1973, s. 46.

27 Ziadeh, *Sanusiyyah*, s. 6.

28 Ahmed b. Muhammed b. Abbad, *el-Mefahvru'l-Altıyye*, Kahire 1327 h., s. 10.

29 Türer, Osman, *Ana Hallarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1995, s. 190.

30 Aynı eser, ss. 190-191.

31 Ziadeh, *a.g.e.*, s. 6.

32 Gibb, *a.g.e.*, ss. 147-148.

tesiri bulunmaktaydı. İlim, irfan ve aklı ön plânda tutan tasavvuf akımlarından daha çok keşf ve velâyet anlayışını benimseyen gruplar yaygınlık kazandı. Şeyh ve müridlerin kişilikleri etrafında bir sevgi hâlesi gerçekleşti, şeyhlerin feyz ve himmetleri talep edilmeye başlandı. Endülüslü Müslümanların Kuzey Afrika'ya hicreti bu eğilimi kuvvetlendirdi.³³

Birbirinden farklı yeni tarikatlar teşekkül etti. Fakat bu tarikatlar geleneksel tasavvuf anlayışını devam ettirdiler. Tarikat şeyhleri halkla yakın temas kurdular. Halkın sıkıntılarını yerinde çözmeye çalıştılar. Her birinin özel cemaati ve kendilerine özgü virdleri bulunmaktaydı. Tarikatın kesin ve katı kuralları yoktu. Her tarikat etki alanını genişletmeye çalışmaktaydı.³⁴ Tarikatın müntesipleri öngörülmediği şekilde bir takım riyazet ve mücahede uygulamalarını yerine getirmekte, ibadetlerine özen göstermekte, zikir ve virdlerini okumaktaydılar.³⁵

Tarikat zâviyeleri, Batı ve Orta Afrika bölgelerinde İslâm'ın yayılışını sağlayan birer üs niteliğindeydi.³⁶ Hıristiyan misyoner faaliyetlerini etkisizleştiren kuruluşlardı. Güney Sahra, Senegal, Mali, Nijer, Gana ve Kenya İslâmın yayılışını büyük oranda sûfî tarikat erbabına, özellikle de Kâdirî, Şazilî, Ticânî ve Senûsî müntesiplerine borçludur.³⁷ Afrika'da kurulan pek çok devlet ve ortaya çıkan pek çok siyasî akım tasavvufî oluşumlardır. Afrika'da ortaya çıkan siyasî boşluklar tasavvufî akımlar tarafından doldurulmuştur. Libya'da Senûsî Tarikatı, Sokoto Devleti'nde Şeyh Osman b. Fûdî ve Kuzey Nijerya'da Kâdirî Tarikatı gibi bazı tarikatlar siyasî egemenlik çalışmalarına ağırlık verdi. Kâdirî Tarikatı bu çabası uğruna, bir asırdan fazla gayret gösterdi. Ticânî Tarikatı, el-Hacc Ömer el-Fütû öncülüğünde, Büyük Tekrûr Devleti'ni kurdu.³⁸

1890'lı yıllarda Kuzey Afrika ülkelerinde sosyolojik-etnolojik çalışmalar yapan iki Fransız, Cezayir'de tespit edebildikleri sûfî tarikatlar ve müntesip müridlerin listesini şu şekilde vermektedir:

Rahmaniyye Tarikatı	156.000
Kâdiriyye Tarikatı	25.000
Kerzâziyye Tarikatı	2.000

33 Martin, Bradford, G., *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976, s. 40.

34 Gibb, a.g.e., s. 136.

35 Trimmingham, J. Spencer, *İslâm in Ethiopia*, London 1952, s. 234; Neccar, Amîr, *et-Turîku's-Süfiyye -Neş'etuha, Nizamüha, Rivâduha- (Rifaî-Geylanî-Bedevisî-Şazilî)*, Kahire 1978, ss. 32-44.

36 Bedevi, Abdurrahman, *Tarîbu't-Tasavvufi'l-İslâmî munzu'l-Bidaye hatta Nihayeti'l-Karni's-Sani*, Kuveyt 1975, s. 15.

37 Shinar, P., "Note on the Socio-Economic and Cultural Role of Sufi Brotherhoods and Marabutism in the Modern Maghrib", *Proceedings of the First International Congress of Africanists*, Accra 1962, 1964, ss. 272-285.

38 Abun Nasr, Camil, *The Tijantiyya a Sufi Order in the Modern World*, London 1971, ss. 100-141.

Şeyhiyye Tarikati	1.000
Ebû Aliyye Tarikati	3.600
Ticânîyye Tarikatu	25.300
Teybiyye Tarikatu	22.200
Zeyniyye Tarikatu	3.000
Bin Nahliyye Tarikatu	6.500
Şaziliyye Tarikatu	14.000
Derkiyye Tarikatu	10.000
Senûsiyye Tarikatu	950
Toplam	278.750.³⁹

Nüfusu iki milyonu geçmeyen bir ülkede üç yüz bine yaklaşan mürid sayısı, o ülkede tasavvufun ileri seviyede yaygın ve etkin oluşunun göstergesinden başka bir şey değildir.

Uzak ve Yakın Doğu tasavvufunu uzun yıllar inceleyip, bu konuda çok sayıda te'lif ve çevirileri ile dikkat çeken Prof. Dr. Annemarie Schimmel'in şu tespiti oldukça önem arz etmektedir:

"Tarikatlar, İslâm'daki bütün toplum sınıflarına ve ırklara uyabiliyordu. Her yerde ayrı ayrı belirmesine karşın, farklı tasavvuf anlayışını benimseyen zenci Afrika'sında ve Endonezya takım adalarında, tasavvufî yaşayışın uygarlaştırıcı ve İslâmlaştırıcı bir güç olduğunu görmekteyiz. Dermenghem'in vurgulamış olduğu gibi, Kuzey Afrika'daki tasavvufî ekoller, zenci köleler için hayat kaynağıydılar. Her türlü şarta uyabilmeleri, bu tarikatları, İslâm öğretilerinin yayılmasında ideal araç durumuna getirmiştir.⁴⁰

Afrika'daki tarikatlar ayrı bir karakter taşımaktaydı. Buralarda şeriat uleması ile, tarikat ehli, birbirlerine düşmanlık beslememekteydi. Ulema ile sûfiler anlaşmış olduklarından (Ehl-i Zahir ve Ehl-i Batın) adıyla iki muhalif fırkaya bölünmemekteydiler.⁴¹ Afrika'da tekke demek okul, yetimhane, yoksullar yurdu, yardımlaşma merkezi demektir. Herkesin müracaat yeri tekkelerdir. Afrika'da sıcağın yanan bir yolcu, canını bir tekkeye atar, orada yiyecek ve yatacak bir yer bulur. Hasta ise tedavi edilir. Dertli olanlar zâviyelerdeki şeyhlere koşar, orada ruhî tedavi görürler. Bir dul kadının, bir yoksulun müracaat yeri, yine tekkelerdir. Her tekkenin bir okulu vardır. Bu mahalle mektebinde öğrencilere, yazı, okuma, din dersleri ve Kur'ân-ı Kerim öğretilir. Küçük davaların bir kısmı da, yine bu tekkelerde görülür. Her türlü mukaveleler, tekkelerde akd edilmektedir. Hatta

39 Bilgin, İ. Ethem, "Afrika'da İslâm'ın Yayılmasında Tasavvufun Rolü", *İlim ve Sanat Dergisi*, Mayıs/Haziran 1986, S. 7, s. 86.

40 Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyulları*, çev. Ender Gürol, İstanbul 1982, s. 211.

41 Morsy, *North Africa*, s. 26.

nikah, cenaze gibi merasimler tekkelerde icra edilmektedir.⁴²

Kimi batılı gözlemciler göre, Kuzey Afrika'da tarikatların müspet faaliyeti neticesinde, kabileler arası iç kavga ve harpler yatıştırılmış, bölünmelerin ve tefrikanın önü kesilmiş, halklar ve akrabalar banıştırılmıştır. Bu yüzden, batılılarca: "Afrika'da Ekvator bölgelerini İslâmlaştıran, tarikatlardan biri değilse, mutlaka başka bir tarikattır"⁴³ hükmünün verildiği tespit edilmektedir. Afrika'daki İslâmî ve tasavvufî hareketler, İslâm Dünyası'nın başka yerlerine göre, daha fazla siyâsî ve daha çok direniş ruhludurlar.⁴⁴

Tarikatların açtığı tekkeler hankâh, zâviye vs. gibi adlarla da anılmaktadır. Bütün bu tarikatlar arasında bilhassa Ticâniyye ve Senûsiyye tarikatları, militan vasıflı müridlerin bulunduğu tarikat olması hasebiyle farklılık arz etmektedir.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Afrika'da ulemânın, şeriat âlimleri, tarikat âlimleri diye ikiye ayrılmayışının sebeplerini maddeler hâlinde şöyle açıklar:

1. Aralarını açmaya sebep olan tarihî meselelerle, çekişmelerin bulunmaması,
2. Afrika'da Şiâ'nın olmaması,
3. Ulema ile tasavvuf erbabının çok güzel uyum içinde yaşmaları,
4. Dinî ve sosyal görevlerin tamamının tarikatlar tarafından yerine getirilmesi.⁴⁵

Afrika'da Tekkeleri Bulunan En Önemli Tarikatlar

1) Kâdiriyye Tarikatu

XI. yüzyılda Irak'ta Abdülkadir Geylânî'nin kurduğu bu tarikatın müntesipleri Afrika'da daha çok Moritanya, Senegal, Cezayir, Nijer, Gambia'da bulunmaktadır. Tarikatın Mağrib'te yayılmasını sağlayan ilk kişi, Şeyh Ebû Medyen Şuayb b. Hasan el-Endülûsî'dir. Şeyh Abdulkadir'le hacda görüşüp, kendisinden tasavvuf, tarikat hırkasını giyinmiştir. Mağrib'e döndükten sonra, vefatına kadar tasavvufî ve ilmî faaliyette bulunmuştur. Sudan ülkelerinde Kâdirîliğin yayılmasını sağlayan kişilerse, Şeyh Muhammed b. Abdülkerim el-Megîlî et-Tilmisânî ve on beşinci asırda yaşamış bulunan Ahmed Buka el-Kuntî'dir.⁴⁶ Tarikaun yayılışını devam ettiren şahsiyetler; Şeyh Muhammed Fazıl b. Mameyn ve oğlu Ma'al-Ayneyn, Ma'al-Ayneyn'in oğlu Şeyh Said ve Şeyh Muhtar el-Kuntî'dir.⁴⁷ Kâdirîlik, önce batı Afrika'da faaliyet göstermiştir. Daha sonra halifeler ve tüccarlar vasıta-

42 Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 443.

43 Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 223.

44 Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmed Aydın, Ankara 1992, s. 293.

45 Filibeli, Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senûsiler ve Sultan Abdülbamid*, İstanbul 1992, ss. 19-20.

46 Hiskett, *The Development of İslâm*, s. 246.

47 Alürî, Afdem Abdullah, *el-İslâm fî Nâcîriya ve Şeyh Osman b. Fodyo'l-Filânî*, III. Baskı, Zaire 1391/1971, s. 43.

siyla Tımbuktu'ya, oradan Sudan'a geçmiştir. Bugün özellikle Doğu Sudan'da çok sayıda Kâdirî bulunmaktadır. Zenciler arasında Kâdirîlik'in üç kolu özellikle göze çarpar:

1. Bekkâiyye: Bekkâiyye on beşinci yüzyılda Seyyid Ahmed el-Bekkâî tarafından kurulmuştur. Batı ve Orta Afrika'da 1850'lere kadar pek çok etkinlik göstermiştir. Bir asırlık bir duraklama sonrası, bu tarikat tekrar güçlenerek Gambi, Kazamans, Portekiz Ginesi, Liberya ve Altın Sahili'nde faaliyet göstermiş, daha sonra Nijer, Nijerya ve Kamerun'a kadar yayılmıştır.⁴⁸

2. Bu Kunta: On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Sadece Senegal'de etkinlik göstermiştir.

3. Fâziliyye: Şeyh Muhammed Fâzıl (1780-1869)'ın kurduğu bu Kâdirî şubesi çok sayıda taraftar toplamıştır.

Bunlardan başka Amadu Bamba M'Backe, dördüncü bir kol sayılabilecek 'Müridizm'i kurmuş, Tukolor ve Woloflar arasında çok tutulmuştur.⁴⁹

2) Ticânî Tarikatı

Kurucusu, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. el-Muhtar et-Ticânî'dir. 1150/1737 yılında güney Cezayir'deki Ain Madi'de dünyaya gelmiştir.⁵⁰ Yedi yaşında Muhammed b. Ba'afiya'nın rahle-i tedrisatında Kur'ân dersleri aldı. Ahmed et-Ticânî, yirmi bir yaşında iken, tasavvufî hayatın içine girdi. Kâdiriyye, Nâsiriyye tarikatlarına intisap etti. Ahmed Habib b. Muhammed'in müridi oldu.⁵¹ Halvetî şeyhi Mahmud el-Kürdî'den icazet aldı.⁵² Bir çok tarikata intisap eden Ahmed Ticânî, özellikle Halvetî tarikatının bir Mukaddemi olarak uzun süre hizmet etti. Daha sonra, 1196/1782'de Tilimsan kasabasında bizzat kendi tarikatını kurdu. Ali Harazim, Ticânî tarikatının nasıl kurulduğunu şöyle anlatmaktadır: "Yakaza hâlinde iken gördüğü bir rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v.), Ahmed et-Ticânî'ye tez elden tarikatını kurmasını söyledi. Halvete girdiği dönemlerde nefsini islah edip, kemâlatını tamamladı. Kendisine izin verilene kadar şeyhliğini ilâna yeltenmedi. İnsanların gaflet ve dalaletten kurtulması için özel yetki ve imtiyazlara sahip oldu. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kendisine tarikatının virdi öğretildi."⁵³

48 Hiskett, *The Development of Islâm in West Africa*, s. 50.

49 Bilgin, "Afrika'da Islâm'ın Yayılmasında Tasavvufun Rolü", s. 91.

50 Hiskett, *a.g.e.*, s. 250.

51 Harazim, Ali b. Barada, *Cevabıru'l-Meani ve Buluğu'l-Emani fî Faidi's-Şeyh et-Ticânî*, Kahire 1348/1927 s. 38. Bu kitabın kenarında, Batı Sudan cihadının önderi Ömer el-Hace'ın yazdığı *er-Rimab* isimli kitabı yer almaktadır. Ticânî doktrininin esaslarını içermektedir. Bunun yanında tarikat pirininin hayatı da anlatılmaktadır. Kitabın yazarı ve hazırlayıcısı, Ali Harazim'dir. Harazim Ahmed Ticânî'nin önde gelen bir müridi idi. Fez'de Ahmed Ticânî'nin tavsiyesi ile hazırlamaya koyulduğu bu eser, 1798-1800 yılları arasındaki konuşmalarını içerir.

52 Aynı eser, s. 41; el-Arabî, Muhammed, *Buğyatu'l-Müstefid li-Şerbi Muniâtü'l-Mürid*, Kahire 1947, s. 126.

53 Harazim, *a.g.e.*, s. 43.

Daha sonra Sahra'ya giden Ahmed Ticânî'nin Osmanlı vali ve dayilerinden rahatsız olduğu görülmekteydi.⁵⁴ Sonunda Abı Samghun vahasına yerleşti. 1200/1786 yılında, burada bulunduğu sırada manevî fuyûzât, keşf ve ilhamını elde etti.⁵⁵ 1213/1798 tarihinde inzivaya çekildi. Baskıların artması üzerine, tarikatını yaymak amacıyla Morocco'ya taşındı. Burada Mevlay Süleyman'ın dikkatini celbetti, Sultan'ın hayran kaldığı, saygı duyduğu bir zat hâline geldi. 1815 yılındaki vefatına kadar burada kaldı. Sultan'ın Şeyh Ticânî ile olan dostluğu bürokrasi kesiminden pek çok kişinin tarikata intisap etmesine sebep oldu. Şeyh Ticânî Fez'de ikamet ederken, tarikatı yaymak üzere vekillerini komşu ülkelere göndermekteydi. Müridlerinden Ebû Hafs Abdurrahman'ı Oran ve Cezayir'e,⁵⁶ Abdüsselâm el-Vedgîrî'yi İstanbul'a, Cezayir'in güney ve diğer bölgelerine gönderdi.⁵⁷ Ticânî Tarikatı, Muhammed b. Fuvaydır el-Abdullavî (ö.1821)'nin çabalarıyla Cezayir, Tunus ve adalarda; Muhammed Hafız (ö.1830)'ün çalışmalarıyla Moritanya'da yayıldı.⁵⁸

Geniş taraftar kitlesine kavuşan tarikatın virdleri son derece hafif ve basitti. Tarikata girişte, riyazet ve ibadet anlayışlarında giriftlik söz konusu değildi. Allah'la kul arasında bir aracının olmasının imkânsızlığı gibi, tarikatın kurucusu ile halefleri arasında bir aracının olamayacağı vurgulanmaktaydı. Taraftarlarının şeyhlerine itirazları yasaktı. Diğer sūfî şeyhlerine bağlılık ve intisap uygun görülmemekteydi. Şeyh Ticânî'nin üstünde bir velinin varlığı kabul edilmemekteydi. "Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından tarikat kurmakla görevlendirildiği, keşf hâlinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kendisine şöyle dediği söylenmektedir: 'Hiçbir tarikat şeyhine gebe değilsin. Senin ilham kaynağın benim. Seyr u sulûk mertebesinde edindiklerinden sıyrıl'.⁵⁹ Sonuçta Ticânîlerin silsilelerinde tek bir halka bulunmaktadır. Şeyh Ticânî müridlerine sessiz zikri öğütlemiştir. Türbe ziyaretlerini yasaklamıştır. Ticânîyye, Mağrib'de çok meşhur bir tarikat hâline gelmiştir.

On sekizinci yüzyılda Fas'ta Ahmed et-Ticânî tarafından kurulan Ticânî tarikatının müridleri daha çok Batı Afrika, Fas, Nijer, Senegal, Gambia, Habeşistan'da yaşamaktaydılar. Ahmed et-Ticânî Mağrib'i merkez edinip Sudan bölgelerinde etkinliğini sürdürdü. Tarikatı merkezîyetçi bir yapıya sahip ve bir bütünlük arz etmekteydi. Tarikatın müntesipleri, Ticânîlik'in özgünlüğünü ve özerkliğini

54 Abu'n-Nasr, Jamil M., *The Tijaniyya, a Sūfî Order in the Modern World*, Oxford 1965, ss. 64-65.

55 Harazim, *Cevabıru'l-Meani*, s. 44. Burada Şeyh Ahmed Ticânî'nin 1214/1799 yılında Kutbu'l-Aktab olduğundan da bahsedilmektedir.

56 Sukayriç, Ahmed el-Ayaşî, *Keşfu'l-Hicab 'an men Taleka ma'at-Ticânî mine'l-Ashab*, Fez 1325, ss. 359-60; *Refu'n-Nikab ba'de Keşfu'l-Hicab 'an men Taleka ma'at-Ticânî mine'l-Ashab*, Ri-bat 1971. s. 221.

57 Sukayriç, *Refu'n-Nikab*, s. 170.

58 Sukayriç, *Keşfu'l-Hicab*, s. 175.

59 Harazim, *a.g.e.*, s. 43.

vurgulamak için Şeyh Ticânî'nin bizzat Hz. Muhammed (s.a.v.)'den icazet aldığı-
nı, diğer tarikatlardaki gibi silsilelerinin olmadığını öne sürdüler.⁶⁰

Genel karakteri, ihyâcı olarak nitelendirilebilecek bir tarikattır. Merasimlerini iyice sadeleştiren Ticânîlik, daha çok niyet temizliği ve sâlih amel üzerinde durdu. Bu durum tarikat mensuplarının artmasına, militan bir görünüm kazanmasına yol açtı. Ticânîlik, din ve dünya işleri diye bir ayırım tanımaz. Afrika'da hem İslâm'ı yayma, hem de İslâm'ı kuvvetlendirme yolunda büyük çabalar sarf etmiş bir harekettir. Bu çabalar, sömürgeci batılı güçlerin önüne çıkan bilinçli bir engel özelliğini taşımaktadır.⁶¹

3) Şaziliyye Tarikati

Ebu'l-Hasen Takıyyüddin Ali b. Abdullah eş-Şazilî (593-659/1196-1260) tarafından kuruldu. Şeyh Şazilî, medrese ilimlerini tahsil etti. Bu çalışmalarını sebebiyle, gözlerinden rahatsız olduğu ve hatta kör olduğu rivâyet edilmektedir. Mürşidi, Abdüsselâm b. Meşîş (ö.625/1228)'tir.⁶² Va'z ve sohbetleri son derece tesirli olduğu için, takibata maruz kaldı ve İskenderiyye'ye sürüldü. Ancak halkın ona rağbeti giderek artmaktaydı. Bir çok seyahatler yaptı, çeşitli ulema ve meşâyihle görüştü. Bir kaç kez hacca gitti, son haccına giderken Mısır'da vefat etti.⁶³ Şazilî tarikati, merâsim ve kıyafetlerden uzak, ilim ve iktisadî kalkınmayı teşvik eden, kesinlikle taassup ve şiddetten uzak, medeniyet ve kalkınmaya sevk edici usûl-
lere sahipti.⁶⁴ Şeyh Şazilî, sohbetlerinde iman, ahlâk ve aşk üzerinde durmaktaydı. Halvete fazla önem vermemekte, tasavvufu aktif hayat içerisinde yaşama esasını benimsemektedir. İmam-ı Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* ile Ebû Tâlib-i Mekki'nin *Kûtu'l-Kulûb*'unda yer alan ahlâk esaslarını benimsemektedir. Şazilî, müntesiplerine daima din ve dünya işlerini dengeli götürmelerini, asla dilencilik etmemelerini tavsiye etmekteydi. Kendi zamanında hiç zâviye inşa ettirmedi. Tasavvufun gayesi olan 'fenâ' mertebesine, belli bir program dahilinde evrâd ve ez-kâra devam ederek ulaşmak istemektedir. Tespit ettiği duaları 'Hizb' adı altında topladı.⁶⁵ Kendisinin Allah ve Resûlü'ne olan bağlılığını şu sözü net olarak göstermektedir: "Allahum! Senin âyetlerini, Seni ve Rasûlü'nün getirdiklerini anlamaktan alıkoyacak akılı benden al. Bunun yerine bana, nebilerine lutfettiğin akıldan ver."⁶⁶ Şaziliyye'nin ikinci büyük şahsiyeti, eş-Şazilî'nin müridi, Ebu'l-Abbas Mursî (ö. 709/1309)'dir. *Hikem-i Ataiyye* sahibi, Ataullah İskenderi (ö. 709/1309)

60 Trimmingham, *The Sufi Orders*, s. 106.

61 Bilgin, "Afrika'da İslâm'ın Yayılmasında Tasavvufun Rolü", ss. 90-91.

62 Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1985, s. 299.

63 Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 190.

64 Aksun, Ziya Nur, *Siyâsî ve Sosyal Açısından Mezhepler-Tarikatlar*, İstanbul 1997, s. 97.

65 Türer, *a.g.e.*, ss. 190-191.

66 Kara, Mustafa, *Din-Hayat-Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1990, s. 370.

ise Mursî'nin mürididir. Tarikat düşüncesinin yaygınlık kazanmasında eserleriyle büyük payı olan bir başka mutasavvıf ise, Şeyh Zerruk (ö. 899/1493)'dur. On dokuzuncu asırda Muhammed b. Muhammed'in gayretleriyle büyük bir gelişme hamlesi kaydeden Şaziliyye, Mısır merkez olmak üzere, Kuzey Afrika'nın hakim tarikatıydı. Kuzey Afrika'daki sömürge devletlerinin istiklâl mücadelelerinde, İslâm'ın yayılmasında Şazilîler mühim rol oynadılar. II.Abdülhamid'in intisap ettiği şeyh, Şazilî şeyhidir. Şazilî'nin düşüncelerini Anadolu'da yayan eserlerden birisi Gümüşhanevî'nin *Camii'l-Usûl* adlı eseridir.⁶⁷ Zamanla on üç kola ayrılan Şaziliyye'nin en meşhur kolları, Şeyhiyye, Teybiyye ve Darkâviyye'dir. Bu asrın başlarında Avrupa ülkelerinde ve bilhassa Fransa'da İslâm'ın yayılmasında Şaziliyye'nin payı çok büyüktür. Meşhur Fransız düşünürü Rene Guénon (Abdülvahid Yahya) Müslüman olduktan sonra bu tarikata girdi. Bugün hâlâ bu tarikatın Darkâviye koluna bağlı Alâviye kolu, Fransa'da 'Les Amis de l'İslâm' (İslâm'ın Dostları) adında bir dernek hâlinde faaliyet göstermekte olup, Avrupa, Ortadoğu ve dünyanın başka ülkelerinde bir çok şubeleri mevcuttur.⁶⁸

Şazilî Tarikatı'nın esasları şunlardır:

1. Gizli ve açık, her yerde Allah'tan korkmak.
2. Söz ve davranışta Hz. Peygamber(s.a.v.)'in sünnetine uymak.
3. Rahat ve sıkıntılı anlarda insanlardan uzak durmak.
4. Büyük olsun, küçük olsun, her konuda Allah'a teslim olmak.
5. Neşeli ve kederli zamanlarda Allah'a dönmek.⁶⁹

4) Tayyibiyye Tarikatı

Tayyibiyye Tarikatı, 1090/1679 yılında vefat eden Mevlây Abdullah tarafından kurulmuştur. Kurulan ilk zâviye, tarikatın önde gelenlerinin öldürüldüğü, şimdi de bir ziyaret merkezi olan Wazzan'dır. Morocco Sultanı, hanedanlığına büyük destek veren bu tarikatla yakın ilişki içinde olup, ona sempati duymaktaydı. Tarikat bu ismi, kendini tarikatın başarsız için adayın, sade bir hayat süren ve tarikatın ikinci şeyhi Mevlây Tayyib'den aldı. Pek çok muhtedî, zâviyeye geldikten sonra kölelikten âzâd edildi. Tarikat hedefinin gerçekleşmesi için politikayla ilgilendi. Oldukça uzun ve yoğun virdleri bulunmaktaydı. Tayyibî şeyhleri son derece muttakî şahsiyetlerdi. Günde dört bin tesbih yapılırdı. Şeyhler resmî otoritelere karşı tavır koymamaya özen göstermekteydiler. Pek çok idarecinin tarikata mensup olduğu söylenmektedir. Müridler şeyhlerine kesinlikle itaat edebileceklerine, İslâmî esaslara sadık kalan yönetimlere destek olacaklarına söz verirler. Her yıl, Wazzan'dan gönderilen müfettişler, tüm zâviyeleri tetkik eder-

67 Kara, *Din-Hayat-Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, ss. 299-300.

68 Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s. 192.

69 Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâüddin, *Velîler ve Tarikatlarda Usûl (Camii'l-Usûl)*, ter Rahmi Serin, İstanbul 1987, s. 86.

ler, ihvanın şevk ve gayretini artırmaya çalışırlar, aksaklıkları gidermeye gayret ederler ve ihvan tarafından sunulan zekâtları merkeze ulaştırırlar.⁷⁰

5) Darkâviyye Tarikatı

Darkâvî Tarikatı, on sekizinci yüzyılın sonunda, Faslı Şerif Mevlây el-Arabî Ahmed ibn el-Hasanu'd-Darkâvî (1760-1823) tarafından kurulmuştur. Geleneksel tasavvuf anlayışını sürdürmüştür. Zikir ve virdini şeyhi Ali İmran el-Cemal (ö. 1779)'dan aldığı söylemiştir. Hayatını incelediğimizde, kendisinin dışındaki olayların kurbanı olduğu görülmektedir.⁷¹

Tarikat, daha çok, savaşçı kabilelerin sempatisini kazanmıştır. Tarikatın pek çok müntesibi isyanlarda ele başı konumunda bulunmuştur.⁷² Hiçbir esareti kabul etmemişler ve daima Osmanlı ve Avrupalı otoritelere karşı tavır koymuşlardır. Tarikatın şeyhi tarafından 1888'de Fransızlara karşı cihad ilân edilmiştir. Osmanlı yetkililerin nazarında, Darkâvî müntesipleri, isyancı gruptur. Tarikatın merkez zâviyesi Ferkle'dedir.

İhvan cemaatle namaza özen göstermekte, aralarında sürekli hediyeleşmekte, sesli zikirler tertip etmekteydi. Tevâzûun bir göstergesi olarak yamalı, birkaç parçadan oluşan, kolsuz hırka giyerlerdi. Hırka tarikatın alâmet-i farikasıydı. Bonunlarında ağaçtan yapılmış tesbihleri asılı bulunurdu.⁷³

ed-Derkâvî günlük siyasî çekişmelerden mümkün mertebe kaçınmaya çalışmıştır. Tarikat zümreleri arasında sık görülen keramet istismarına müsaade etmemiştir. Siyasî bir iddiası olmamasına rağmen politik bir lider olarak telâkki edilmeye başlanmıştır. Fas siyasî otoritesi tarafından hapsedilmiştir. Tarikatı, vefatından sonra kendi adıyla özdeş hâle gelmiş ve hızla yayılmıştır. Daha sonra ed-Darkâvî Fas Sultanı'nın önemli bir müttefiki olurken, Darkâviyye ise, Morocco'nun en önemli tarikatı hâline gelmiştir.⁷⁴ Darkâvî müntesipleri değişik sosyal tabakalara mensup kişilerden oluşmuştur. Darkâvî dervişleri, diğer tarikatlarda görülmeyen bir tarzda halkla yakın temas içerisinde bulunmuşlardır. Sömürge güçlerinin işgal girişimlerine yoğun tepki göstermişlerdir.⁷⁵ Birkaç karşıt kişiler sayılmazsa tarikatın hayli kapsamlı bir taraftar kitlesine sahip olduğu söylenebilir. Gezgin dervişler olup, gittikleri yerlerde Kur'ân tilâveti ile meşgul olurlardı. Hayli fazla kadın taraftarı bulunan bir tarikatı.⁷⁶

70 Sell, Canon D.D.M.R.A.s., *The Religious of Islam*, Londra 1976, ss. 59-60.

71 Trimmingham, *The Sufi Orders*, s. 111.

72 Depont, Octave ve Cappolani, *Les Confreries Religieuses Musülmanes*, Cezayir 1897, s. 504.

73 Sell, *a.g.e.*, ss. 71-2.

74 Trimmingham, *a.g.e.*, s. 111.

75 Önde gelen Mukaddemlerden Abdurrahman Tütî 1836 yılında Fransızlar'ın Cezayir'i işgallerine karşı önemli bir direniş sergilemiştir. Bu Darkâvî direnişi 1907 yılına kadar değişik şekillerde ke-silmeksizin sürdü.

6) Arûsiyye Tarikatı

Tunus ve Kuzey Afrika'da yaygındır. Kurucusu Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Arûs'tur. 1450 yılında kurulmuştur. Şazilî ve Kâdirî tarikatlarının kolu olarak kabul edilir. İbrahim b. Ethem'in çizgisini sürdürmüştür. Bir Arûsî dervişi, kanaatkâr, çalışkan, şen, taassuptan uzak, riyâsız ve cömert olmak zorundadır. Hiçbir zaman milli bir bünyeye sahip olmamış olan Arûsîlik, bütün Müslümanları eş değer olarak gören bir tarikattır.⁷⁷ Afrika'nın kavurucu sıcağı altında, tüm toplum kesimlerinde faaliyet yürüten ve bütün olumsuz şartlara rağmen, mensupları arasında okuma-yazma oranını % 90'a çıkartan bir tarikattır.⁷⁸ Tarikatın Libya kolu, Selâmiyye'dir. Selâmiyye'nin kurucusu, Zliten'li Abdusselâm ibn Salim el-Esmer'dir.⁷⁹ Hilâfete ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları ile dikkati çeken bu tarikatın ikinci piri Seyyid Abdusselâm el-Fevteri: "Türkler İslâmiyet'in inkişafına, mansur ve muzaffer olmasına hizmet eden bir millettir. Onlara muhabbet ediniz." diye müridlerine nasihat ettiğinden, onlar da, Türkleri kardeş gibi sevip, hilâfet makamına dahi büyük bir saffet ve samimiyetle bağlı kalmışlardır.⁸⁰

7) Medeniyye Tarikatı

Tarikat, bir Darkâvî müntesibi olan Muhammed Hasan ibn Hamza el-Medenî tarafından 1820 yılında kurulmuştur. Muhammed Hasan, Bû Berih'te Darkâvî'ye intisap etmiştir. Memleketi Medine'ye dönüp, pek çok taraftara sahip olmuştur. Darkâvî'nin ölümünden sonra Tripoli'ye yerleşti. Orada kendi tarikatını kurdu. 1363/1846 yılında Mısırata'da vefat etti. Medenî'nin hem oğlu hem de halifesi olan Muhammed Zafir sayesinde tarikat farklı bir çehreye büründü. Tunus, Cezayir, Libya, Fizan, Hicaz ve Türkiye'de yaygın bir tarikat hâline geldi. Bu ülkelerde İttihad-ı İslâm düşüncesi konusunda önemli katkılarda bulundu.⁸¹ Prensipleri açısından Şaziliyye'ye, ıslahatçı tutumları açısından Darkâviyye'ye, Osmanlı Halifesi'nin yılmaz savunuculuğunu yapması açısından siyasî otoriteye yakın olan bir tarikattır.⁸²

8) İseviyye Tarikatı

Kurucusu, Muhammed b. İsa (1465-1524)'dir. Ahmed el-Harisî (ö. 1495 ile 1504 tarihleri arasındadır.)'den icazet almıştır. Ahmed el-Hârisî de, Cezûlî'nin müritlerindedir. Muhammed b. İsa, Miknes-Zeytun Zâviyesi şeyhliğini yapmış-

76 Draque, G., *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc*, Paris 1951, s. 266.

77 Aksun, *Mezhepler-Tarikatlar*, s. 98.

78 Gündüz, *Devlet-Tekke Mînasebetleri*, s. 231.

79 Trimmingham, *The Sufi Orders*, ss. 87, 278.

80 Gündüz, *a.g.e.*, s. 231; Aksun, *a.g.e.*, s. 98.

81 Trimmingham, *a.g.e.*, s. 113.

82 Canon, *The Religious of Islam*, s. 78.

tır. Çile, riyazet ve vecd usûlünü benimsemiştir.⁸³ İseviyye Tarikatı mensupları zevk ve şevke meyyâldirler. Her türlü musikî âletini kullanırlar.⁸⁴ Cezbeye gelince, çivi, cam, çanak ve toprak gibi şeyleri yutarlar, aynı zamanda zehirli yılan ve akrepleri yerler.⁸⁵ Hiç acı duymadan, ellerinde kor kömürlerle raks ederler.⁸⁶

9) Semmâniye Tarikatı

Sudan ve Eritre'de yaygın olan bir tarikattır. Şeyh Muhammed b. Abdülkerim es-Semân (1718-1775) tarafından kurulmuştur.⁸⁷ Tarikat, Şeyh Ahmed Tayyib b. Beşir vasıtasıyla Sudan yöresinde hızla yayılmıştır.⁸⁸

10) Reşidiyye Tarikatı

Reşidiyye Tarikatı, İdrisiyye Tarikatı'nın bir koludur. Bu tarikatın kurucusu İbrahim Reşid ed-Düveyhî'dir. Kendisi, Seyyid Ahmed Raşid (ö. 1524)'in ailesindedir.⁸⁹ Tarikatın esas kuruluşu Cezayir'de gerçekleşmiştir. Sabya'da Seyyid Ahmed b. İdris'e intisap etmiştir. İbrahim Reşid sayesinde, çok sayıda insan İdrisî Tarikatı'na girmiştir. Mirganiyye ve Senûsiyye arasında cereyan eden tartışmalara katılmamak için İbrahim Reşid, Mısır'a gitti. Aksar'da ilk zâviyesini kurdu. Denkile'deki Şeykiyye kabilelerinin arasına katıldı. Bir müddet orada yaşayıp Mekke'ye döndü. Orada değişik tarikatlar arasındaki çatışmalara tanıklık etti. Mekkeli ulemanın ithamına maruz kaldı. Ulema ile arasında cereyan eden tartışmalarda haklılığının ve ilmî kapasitesinin gün yüzüne çıkması üzerine, taraftarlarının sayısında artış gerçekleşti. Şöhretinin artmasına neden oldu. Pek çok sayıda Hintli hacı kendisine intisap etti. 1874 yılında Mekke'de vefat etti.⁹⁰ Amcasının oğlu Muhammed Salih halifesi oldu. O da 1919 yılında Mekke'de vefat etti. İbn Reşid'in yeri, makamı doldurulamadı. Reşidiyye tarikatı Hindistan, Hicaz ve Sudan'da yayıldı.⁹¹

11) Mirganiyye Tarikatı

Muhammed b. Osman el-Mirganî (1793-1853) tarafından Mekke'de kurulmuştur. el-Mirganî, Şeyh Ahmed b. İdris'in Hicaz'da önde gelen talebelerinden

83 Trimmingham, *The Sufi Orders*, s. 86.

84 Aksun, *Mezhepler-Tarikatlar*, s. 97.

85 Şopolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, s. 444.

86 Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s. 186.

87 Karrar, Ali Salih, *The Sufi Brotherhoods in the Sudan*, London 1958, s. 43.

88 Osman, Seyyid Ahmed İsmail, *el-Hatemiyye ve'l-Ensar*, Hartum trz., s. 20; Karrar, *a.g.e.*, s. 44.

89 Karrar, *a.g.e.*, s. 109.

90 Trimmingham, J. Spencer, *Islam in the Sudan*, Oxford 1949, s. 232.

91 İbrahim, Abdullah Abdurrezzak, *Edvau ale'l-Turuki's-Süfiyyeti fi Gârreti'l-İfrikıyyeti*, Kahire 1989, s. 88.

biri idi.⁹² Ailesi Türkistan ve Hindistan'dan Mekke'ye göç eden Mekke'nin soylu ailelerindendi. Dedesi Şeyh Abdullah Mirganî el-Meczub (ö. 1792), önde gelen sûfî ricalindendi.

Muhammed b. Osman gençliğinde oldukça idealisti. Hızla dinî eğitimini tamamladı. Tasavvuf yoluna koyulunca ilme iştiyakı daha fazla arttı. Mekke mu-kaddemi Seyyid Kuddumî'den Kâdirî virdini, Zebid Müftüsü Seyyid Abdurrah-man'dan Nakşibendî virdini aldı. Son aşamada ise, Şeyh Ahmed b. İdris'e intisap ederek, İdrisi Tarikatı'nın virdini aldı.⁹³

Şeyhi tarafından İdrisî Tarikatı'nı yaymak üzere Sudan'a gönderildi.⁹⁴ Şeyh Muhammed Osman Sudan halkıyla kuvvetli ilişkiler kurdu. Kerdifan'da iken Dengalalı bir kadınla evlendi. Seyyid Ahmed'in 1837'de Sabya'da vefatıyla orta-ya çıkan Ahmediyye Tarikatı'nın şeyhliği konusunda Şeyh Muhammed Osman'la Seyyid Muhammed es-Senûsî arasında anlaşmazlık husûle geldi. Sonunda her biri, kendi özerk tarikatını kurdu. Senûsî'ye karşı Muhammed Osman'a destek verenlerin çoğunluğu Mekke eşrafı idi. Bu yüzden çok sayıda taraftar edindi. Deyr Kizran adındaki merkezi zâviyesini kurdu. Medine, Cidde, ve Taif'te pek çok zâviye kurdu. Şeyh Muhammed Osman tarikatın işlevini vesâyet şekline dö-nüşürdü. Bu aşamadan sonra, çocuklarını, Mirganî Tarikatı'nı yaymak üzere, değişik bölgelere gönderdi. Muhammed Sırru'l-Hatim'i Yemen ve Hadramevt'e, Hasan'ı Sevakin'e gönderdi.⁹⁵

Şeyh Muhammed Osman'ın artan başarısı, Mekke ulemasının tepkisine se-bep oldu. Toplumsal hayattan soyutlanmaya zorlandı. Taif'e gitti. Mirganiyye Ta-rikatı'nın temellerini Arap yarımadası ve Kuzey Sudan'da oturtuktan sonra, 1853 yılındaki vefatına kadar yaşamını orada sürdürdü.⁹⁶

Muhammed Osman'ın ölümü ile birtakım kargaşalıklar meydana geldi. Bu ana kadar bütünlük arzeden tarikat, bölünmeye başladı. Muhammed Osman kendisinden sonra tarikatın şeyhliğine, oğlu Tacu's-Sırr'ı atamıştı. Sudan'da Meh-dî ayaklanması başladığında, Mirganî ailesi Mısır hükümetini desteklemiştir.⁹⁷

12) Senûsiyye Tarikatı

Senûsî Hareketi, müstakil bir tarikat olmayıp, İdrisî Tarikatı'nın devamı nite-liğindedir. Senûsiyye Tarikatı'nın kurucusu olan Muhammed b. Ali es-Senûsî, hayatının ilk dönemlerinde Darkâvî, Kâdirî, Şazilî ve Ticânî gibi pek çok tarikat-

92 Karrar, *The Sûfî Brotherhoods in the Sudan*, s. 56.

93 Trimmingham, *Islam in the Sudan*, s. 232.

94 Osman, Seyyid Ahmed Ismail, *el-Hatemiyye ve'l-Ensar*, s. 232.

95 Arnold, Thomas, *ed-Da've ile'l-İslâm*, Arapça'ya ter. Hasan İbrahim Hasan ve Abdulmecid Abidin, Kahire 1947, s. 364.

96 Trimmingham, *a.g.e.*, s. 233.

97 Aynı eser, s. 235; Abdullah, *Advau ale'l-Turuki's-Sufiyye*, ss. 90-92.

tan icazet almakla birlikte, en çok İdrisiyye Tarikatu'nun şeyhi Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin⁹⁸ etkisinde kaldı. İbn İdris sadece, tarikatu İdrisiyye-Ahmediyye'nin yaygınlaşmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda başka tarikatların ortaya çıkmasına da ilham kaynağı oldu. Yakın çevresinden üç talebesi, Muhammed es-Senûsî, Senûsiyye; İbrahim Reşid, Reşidiyye; Muhammed Osman el-Mirganî, Mirgâniyye adlı tarikatları kurdu.⁹⁹ Sumatra'daki Abdullah Hasan'ın öncülüğündeki Petri Hareketi, Eritre'deki Mirganî akımı ve Sudan'daki Abdullah el-Mevarzî hareketi, yine İdrisiyye Tarikatu'nun aktiviteleriydi.¹⁰⁰

Gelişen süreç içerisinde Senûsiyye Tarikatu, İdrisiyye'nin diğer kollarını gölgede bıraktı. İdrisiyye Tarikatu'nun düşünce yapısını daha çok canlı tuttu. Senûsilik, İdrisiyye'nin kopyası olarak kalmadı; karşılaşılan bir takım sosyal, siyasal, dîni, tasavvufî, ekonomik faktörlerle kendine özgü bir yapı da kazandı. Temelde, Ahmed b. İdris'in öğretilerine sadık kalınırken, tarihî süreç içerisinde yeni anlayış ve yaklaşımları benimser oldu.

Kuruluşunun ilk yıllarında Senûsiyye Tarikatu, zühd ve takvaya önem veren, riyazet ve mücâhede yolunu tutan, tasavvufî makam ve mertebelere ulaşılması konusunda, titiz bir seyr u sulûk eğitimini öngören bir tarikattı.¹⁰¹ Mekke'de uzun bir süre kalan Muhammed Senûsî, bir yandan ulema ile yakın görüş alış-verişi içerisinde bulunurken, diğer yandan da değişik İslâm ülkelerinden gelen hacırlarla buluşmakta ve tanışmaktaydı.

Faaliyetlerini Hicaz'dan daha çok Kuzey Afrika'da sürdürmeye başlayan Senûsilik, artık tasavvufî anlayıştan çok, ıslahat gayretini güden akım hâline gelmeye başladı. Benliğin arındırılmasını öngören tasavvuf düşüncesiyle birlikte, toplumsal ıslahatın gerçekleşmesini de ön plânda tutan bir ihyâ hareketi oldu. Kuzey Afrika'da ortaya çıkan siyasî boşluğu gidermeye çalışan teşkilât yapısı ile, âdeta bir devlet görünümünde bulunmaktaydı. Tarikat, çalışma hayatının düzen-

98 Ahmed b. İdris el-Fâsî: 1173/1760 yılında Meysûr'da doğdu. Yirmi yaşında Fas'a giderek Karaviyyin Camii'nde dinî ilimleri öğrenmeye başladı. Burada İbn Hacer el-Askalanî'nin eserlerini inceledi. Karaviyyin'deki hocalarından Abdulvehhab et-Tazî vasıtasıyla Hıdıriyye, Ebu'l-Kasım el-Vezir vasıtasıyla Şaziliyye'nin Nâsiriyye koluna intisab etti. Tefsir ve hadise önem veren, şer'î ilimlerle tasavvufu kaynaştıran hocaların yanında eğitim görmesi, onun şahsiyetini derinden etkiledi. Fas uleması ile Karaviyyin mensupları arasındaki ihtilafa adı karışınca, bir daha geri dönmek üzere 1212/1797 yılında Fas'ı terk etti. İki yıl kadar Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır'da bulunup, dersler verdikten sonra, 1214/1799 yılında Mekke'ye gitti. Otuz yıl kadar Mekke'de kaldı. Bu dönemde, iki kez Mısır'ı ziyaret etti. İlk dönemlerinde, Mekke uleması ile iyi ilişkiler içindeydi. Bir müddet sonra, resmî otoritenin baskısına paralel olarak, Mekke ulemasının muhalefetine maruz kaldı. Alışılmışın dışında bir metot izlemesinden dolayı eleştirildi (Şükrü, Muhammed Fuad, *es-Senûsiyye Dinun ve Devletün*, Kahire 1948, s. 21).

99 Trimmingham, J. Spencer, *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 25; *İslâm in Ethiopia*, London 1952, s. 243.

100 Trimmingham, *The Sufi Orders in İslâm*, s. 116.

101 Şükrü, *a.g.e.*, s. 22.

lenmesinde, adli mekanizmanın işletilmesinde, kültürel hayatın canlılık kazanmasında, sosyal barışın temininde, siyâsî otoritenin gerçekleşmesinde, manevî dinamiklerin güç kazanmasında, aksiyoner hareket hâline geldi. Kuzey Afrika halklarının temsilcisi konumunda bulundu.

Senûsî ıslahat düşüncesinin uygulandığı yer Senûsî zaviyeleri idi. Senûsî zaviyeleri genellikle kavşak noktalarında, sahil güzergâhında, su kaynaklarının ve kuyuların bulunduğu yerlerde, ticaret yolları üzerinde kurulmaktaydı.¹⁰² Özellikle, Sireneyka'daki zaviyeler arasında pek fazla uzaklık bulunmamaktaydı. İki zaviye arasındaki mesafe atla en fazla beş-altı saatlik süre içerisinde katedilmekteydi.¹⁰³

Senûsî zaviyelerinin bilhassa, Berka, Trablus, Fizan, Kufra, Tunus, Sudan, Cezayir, Mısır, Hicaz ve Orta Afrika bölgelerinde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Sahra halklarının yegâne temsilcisi hâline gelen Senûsiyye Tarikatı, şehir sakinlerinden entelektüel zümrelerin ilgi odağı oldu. Cezayir'in Fransız işgaline maruz kalması nedeniyle, tarikat sahil şeridinde yayılamadı, bu nedenle, Sahra'da kök salmaya başladı. Yirminci yüzyılın başlarında tüm Sireneyka ve Tripolitanya halkı Senûsî müntesibi konumundaydı.¹⁰⁴

Tarikatın ikinci lideri Seyyid Mehdî, üç renkli sömürge bayraklarını süngülerinin ucuna takıp, İslâm ülkelerini istila etmeyi sürdüren Fransızlara karşı silâha sarıldı. Hayatı boyunca bir daha silâhını kabzasına sokma fırsatı bulamadı. Halkın özgürlük ve bağımsızlık savaşında öncü bir lider oldu. Fransızlara karşı sürdürülen Senûsî cihadı, çok uzun ve onurlu bir kavga hâline geldi. Senûsîlerin Fransızlara karşı bilfiil mücadeleleri Orta Afrika'da, özellikle Borku, Vaday, Ennedi, Vacanka, Tibesti bölgelerinde cereyan etmekteydi. Bu bölgelerde yönetimler Senûsî nüfuzu altında bulunmaktaydı. Buralar, âdeta Senûsîlerin ileri karakollarıydı.¹⁰⁵ Onlarca yıl Fransız işgal güçlerinin ilerleyişini durduran ve onlara uzun yıllar ağır kayıplar verdiren Senûsîler, yüzyılın sonundan itibaren ağır yaralar almaya başladılar.

Seyyid Mehdî'nin ölümüyle tarikat, üçüncü dönemine girdi. Tarikatın üçüncü şeyhi Seyyid Ahmed eş-Şerif oldu. Ahmed eş-Şerif, tasavvulla cihadı birleştiren parlak bir sima idi. Seyyid Ahmed eş-Şerif'in tarikat şeyhliği üç dönemde ele alınabilir:

102 Ziadeh, *Sanusiyyah*, s. 114; Evans-Pritchard, E. E., *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949, s. 78; Stoddard, Lothrop, *Hadırı'l-Âlemi'l-İslâmî*, ter. ve thk., Emir Şekib Arslan, Cif 1352/1934, c. II., s. 142.

103 Ziadeh, *a.g.e.*, s. 114; *Libya fi'l-'Usuri'l-Hadise*, Kahire 1966, s. 75.

104 Duveyrier, H., *Le Confrerie Müsülmane de Sidi Mohammed ben Ali es Senousi*, Paris, Societe de Geographie, 1886, s. 57; Rinn, Louis, *Marabout et Khouan*, Cezayir 1884, s. 500; Filibeli, *Senûsîler*, s. 55; Stoddard, *a.g.e.*, c. II., s. 400; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Taribi*, s. 446.

105 Tarhan, İbrahim, *İmparatoryyetu'l-Borno'l-İslâmîyye*, Kahire 1973, s. 58; Cemil, Şevki, *Tarihu Keşfi Afrika ve İsti'maruba*, Kahire 1970, ss. 493-503; Trimmingham, J. Spencer, *a History of Islam in West Africa*, London 1962, s. 158.

1. 1902-1912 yılları arasında Fransızlara karşı Sahra'da yürüttüğü direniş.
2. 1912-1918 yılları arasında İtalya ve İngiltere'ye karşı Sireneyka'da bedevîlerin başında yürüttüğü direniş.
3. 1918-1933 yılları arasında geçirdiği sürgün hayatı.¹⁰⁶

Senûsî Tarikatı, mezhep farklılıklarının ortadan kaldırılmasına önem vermedi. Mezheplerin farklılıklarından çok, ortak noktalarının vurgulanmasına gayret göstermekteydi.¹⁰⁷ Muhammed b. Ali es-Senûsî, herhangi bir mezhebin kör taklitçisi olmak yerine, ictihadı tercih etmekteydi.¹⁰⁸ İctihadlarını genelleştirmiyordu, sadece kendi bağlularını ilgilendirmekteydi. Çünkü hakkında olumsuz yargıya varılmasını engellemeye, yeni bir mezhep icadı suçlamasına maruz kalmamaya çalışmaktaydı. Buna rağmen, Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin eserleri Maliki fukahasının ellerinde dolaşmakta, hararetle okunmakta ve beğenilmekteydi.¹⁰⁹

Muhammed b. Ali es-Senûsî mezhep imamlarının aşilamayacağı, günümüz ictihadlarının ilk dönem müctehidlerinin ictihadlarını gölgede bırakamayacağı şeklindeki ön yargıları kabul etmemektedir. İslâmî öğretimin asırlardır statik bir yapı içerisinde bulunduğunu söylemektedir. İslâmî düşüncenin donuklaşmasının mezhep kalıplarının dışına çıkılmamasına sebep olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰ Ona göre, tüm sorunların çözümü Kur'ân'dadır. Müslümanların yeryüzünde varlıklarını ispatlayabilmesi, ancak Kur'ân'a sadakatle mümkün olabilir.¹¹¹ Hz. Peygamber(s.a.v.)'in dışında hiç kimsenin bağlayıcılığı yoktur.

Senûsîlerin Avrupa devletlerine karşı tavrı, emperyalist işgaller yüzündendir. Duveyrier, Rinn, Furlong, Feraud, Bliss ve Holmbe'nın yazıları bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır.¹¹² Bir Fransız yazar, "Eğer Senûsiyye Tarikatı, Fransızları Cezayir'den çıkarmayı başarsaydı, ümit ettikleri Senûsî Devleti'ni daha erken dönemlerde kurabileceklerdi. Bu da diğer tarikatlara ilham kaynağı olacak, aynı başarıyı elde etmeye bu kez onlar da inatla koyulacaklardı. Dolayısıyla şiddetli eylemlerle batılı devletlerin başı hayli ağrıyacaktı." diye Senûsîlerle neden bu kadar ilgilendiklerini açıklamaktadır.¹¹³

106 Evans, *The Sanusi*, s. 27.

107 Karasapan, Celal Tevfik, *Lthya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, İstanbul 1964, s. 42.

108 Stoddard, *Hadır*, c. II., s. 401.

109 Filibeli, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, s. 44.

110 *Aynı eser*, ss. 80-92.

111 Meşhur gezginci Abdürreşid İbrahim Efendi, *Sebilürreşad*, S. 185-3, 2 Rebiulahir 1330, s. 42,5

112 Duveyrier, *Le Confrerie Musûlmane*; Rinn, *Marabout et Khouan*; Furlong, *the Gateway*; Feraud, *Annales; de Constant, al Manar*, S. I (1898), s. 23; Bliss, *al Manar*, S. XV, s. 2; Holmboe, *a.g.e.*, s. 276.

113 Canon, *The Religious*, s. 110.

Afrika'da Ortaya Çıkan Tasavvufi Direniş Hareketleri

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında sömürgecilere karşı direnişleri ile, onların iştahlarını boğazlarında düğümleyen, tasavvufi içerikli direniş hareketlerinden bazılarını da şu şekilde belirtebiliriz:

a. Fülânî Hareketi

Batı Afrika'nın en önemli cihad hareketidir. Uzun süre putperest kabileler arasında İslâm'ı yayan bir harekettir. Bu hareket, Mağrip halklarının sosyo-kültürel ve politik açıdan uyanışına katkıda bulunmuştur. Fülânî Hareketi üç lider tarafından yönetilmiştir. Bunlar, Osman b. Fûdî (Osman dan Fodio), kardeşi Abdullâh b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello'dur. Osman b. Fûdî 1754'te, Abdullâh b. Fûdî 1766'da ve Muhammed Bello 1781'de doğdu. Hausa kabileleri arasında etkili olmuş liderlerdir. Hareketin kurucusu olan Osman b. Fûdî üzerinde en fazla etkili olan şahsiyet, hocası Cibrîl b. Ömer el-Akdesî'dir.¹¹⁴ Şehu Osman, Kâdirî, Halvetî ve Şazîlî tarikatlarından icazetini şeyhi Cibrîl b. Ömer'den almıştır.¹¹⁵ Bu zat, büyük günah işleyen küfrüne hükmetmek gibi Haricilere yatkın fikirler taşıyordu. Cibrîl, bölgedeki sömürgeci güçlere karşı halkı sürekli başkaldırma çağıran celâdet sahibi biriydi.¹¹⁶ Küçük yaşta babasının huzurunda Kur'ân hafızını tamamlayan Şehu Osman, Malikî fikhında hukuk tahsilini tamamlamış, Arap gramerini, belâğatını en güzel tarzda tedris etmiş, seçkin şiirleri olan bir şahsiyettir.¹¹⁷ Hocası Cibril'den başka Muhammed b. Abdülkerim el-Mağîlî ve Sidi Muhtar el-Kuntû'den de etkilenmiş;¹¹⁸ ayrıca, tasavvufî görüşlerinde, İmam-ı Gazâlî (ö. 1111)'nin eserleri, fikhî görüşlerinde İmam-ı Şaranî (ö. 1565)'nin eserlerini örnek almıştır.¹¹⁹ Şeyh Cibril'in etkisiyle Şehu Osman, kısa zamanda çevresinde sevilen ve tanınan bir âlim olarak temeyyüz etti. Bulunduğu meclislerde hakkı söylemeyle ünlendi. Gabir Prensi Arzo ile buluşmasında, onu halka âdil davranmaya davet etmiş, yüzüne karşı icraatlarını tenkit etmiştir.¹²⁰ Şehu Osman'ın ciddiyet ve kararlılığı siyasileri tedirgin etmiştir. Bawa Kralı 1788'de düzenlediği bir suikast-

114 Hiskett, Mervyn, *the Sword of Truth-the Life and Times of the Shebu Usman Dan Fodio*, New York 1973, s. 40.

115 Smith, 'Abdallahi, "The İslâmic Revolutions of the 19th Century", *Journal of the Historical Society of Nigeria*, 1961, c. II, s. 176.

116 Bello, Muhammed, *İnfaku'l-Meysûr fî Taribi Biladi't-Tekfûr*, Kahire 1964, ss. 207-208.

117 Kani, Ahmed Muhammed, *el-Cihadu'l-İslâmi fî Garbi 'İfrîkiyye*, Zariye 1986, s. 67.

118 Bello, *a.g.e.*, s. 222; Hiskett, *a.g.e.*, s. 120; Willes, John Ralph, *In the Path of Allah - the Passion of al-Hajj Umar*, London 1989, s. 44.

119 Martin, *Muslim*, s. 32; Kani, *a.g.e.*, s. 100.

120 Abdullâh b. Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât*, der. Mervyn Hiskett, Ibadan 1963, s. 27; Kani, *a.g.e.*, s. 76.

la, Osman b. Fûdî'yi öldürmek istemiştir. Başarısız kalan bu suikast girişimi ile Şeyh Osman'ın ünü daha fazla artmıştır.¹²¹ İslâmî hayatın yaşanması kısıtlanıp, Müslüman halka yapılan baskılar artınca,¹²² Şeyh Osman 21 Şubat 1804'de Gabir Kralı Yunfa'ya karşı cihad ilânında bulunmuştur.¹²³ Degal'i kendisine merkez yapmıştır. 21 Haziran 1804'te kralın askerlerini yenerek, kendisini "Müslümanların kumandanı" ilân eden Osman b. Fûdî,¹²⁴ 1806-1808 yılları arasında Yunfa'ya bağlı kuvvetlerle yapılan çarpışmalar neticesinde Gobir'in merkezi Alkalawa'yı zaptetti; daha sonra Kano üzerinde hâkimiyet sağlayarak, merkezini buraya taşıdı. Arkasından Katsina, Kebbi, Nupe, Zaria ve Liptako'ya gönderdiği ordularıyla diğer Hevsâ devletlerini ortadan kaldırdı.¹²⁵ 1808'de Müslüman Bornu'yu topraklarına kattı. Böylece kurduğu devlet Atlantik sahillerinden Tinbuku'ya kadar uzanan geniş bir bölgeye hakim oldu (1809). Fakat 1810'da Kânimbulu'ya saldırdığında Muhammed Emîn el-Kânimî tarafından püskürtüldü.¹²⁶ Bundan sonra, batı eyaletlerinin idaresini kardeşi Abdullah'a, yeni fethedilen doğu eyaletlerinin idaresini oğlu Muhammed Bello'ya bıraktı.¹²⁷ Ancak ölünceye kadar (1817) devletin başında kendisi kaldı. Sokoto'yu başşehir yapan Muhammed Bello (ö.1837) Katsina, Kano, Zaria, Hadejia, Adamava, Gombo, Katagum, Nupe, İlorin, Daura ve Bauchi emirliklerini hakimiyeti altına alarak Nijerya Fülânî Devleti'ni zirveye ulaştırdı.¹²⁸ Dolayısıyla Fülânî hareketi, Osman b. Fûdî'den sonra, oğlu Muhammed Bello tarafından Sokoto Halifelîği adı altında sürdürüldü. Muhammed Bello, giriştiği fetih hareketleri yanında, ilmî gelişmeyi de teşvik ederek medrese ve camiler inşa ettirdi. Ayrıca dışardan gelebilecek saldırılara karşı koymak için sınırlarda ribatlar kurdu. Sokoto Hilafeti kısa süren hakimiyeti boyunca 150.000 km²'ye ulaşan bir coğrafi konuma kavuşmuş ve yayılarak genişlemiştir.

Kâdirî ve Halvetî tarikatlarının öğretilerini benimseyen Şehu Osman, Vehhâbî düşüncesini reddetti. 1789, 1794 ve 1804 yıllarında geçirdiği manevî keşiflerle, Abdulkadir Geylanî'nin ruhaniyetinden istifade etmiştir.¹²⁹

Fülânî hareketinde önem arz eden düşüncelerden biri, Mehdîlikdir. Hausa halkları, Mehdî'nin 1200/1785-6'da zuhur edeceğine şiddetli kâni bulunmaktay-

121 Martin, *Muslim*, s. 20; Ajayi, J. F. Ade ve Espie, Ian, *a Thousand Years of West African History*, London 1970, s. 271.

122 Kani, *el-Cihadu'l-İslâmî*, s. 79.

123 Abdullah b. Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât*, ss. 57-58.

124 Kani, *a.g.e.*, s. 84; Hiskett, *The Development of İslâm in West Africa*, s. 165.

125 Martin, *a.g.e.*, s. 23.

126 Bello, *İnfaku'l-Meyşûr*, ss. 155-165; Hiskett, *The Sword of Truth*, ss. 109-110.

127 Martin, *a.g.e.*, s. 23.

128 Hiskett, *a.g.e.*, s. 96; Göksoy, İsmail Hakkı, "Fülânîler" maddesi, *TDVİA*, İstanbul 1996, c. XI-II, ss. 215-216.

129 Martin, *a.g.e.*, s. 24.

di. Önceleri mehdîliği hakkındaki söylentilere sessiz kalsa da, daha sonra Şehu Osman mehdîliğini dile getirdi. Mehdîlik hakkında en az on risâle yazdı.¹⁴⁰ Taklide ve mezhep taassubuna şiddetle tepki gösteren Şehu Osman, ictihada büyük önem vermekteydi.¹⁴¹

b. Tekrûr Hareketi ve el-Hac Ömer

Hareketin önderi, Ömer b. Said b. Osman el-Fûfî et-Türî el-Kidivî'dir. 1797'de Senegal'in güneyindeki Halvar'da doğmuştur.¹⁴² Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i, hadis kitaplarından Müslim'le Buharî'yi ezberledi.¹⁴³ On beş yaşına gelince ilmî ve tasavvufî incelemelerde bulundu. Tasavvufa büyük ilgi duymaktaydı. Ticânî tarikatı fakihlerinin etkili olduğu Futa Kolon ve Futa Toro bölgelerine seyahatte bulundu. En önde gelen hocası, Abdulkerim b. Ahmed el-Megîlî el-Futa Kolonî'dir. Kendisinden bir yılı aşkın süreyle ders aldı. 1833'de onun aracılığı ile Ticânî tarikatına girdi.¹⁴⁴ Kendisi ile tarikatın kurucusu arasındaki silsile, Şeyhi Abdulkerim-Sidi Mevlûd Fâl-Hâfız b. Muhammed'i içermekteydi.¹⁴⁵ 1825'de hacca gitti. Mekke'de Şeyh Ahmed et-Ticânî'nin Hicaz bölgesi halifesi olan Şeyh Muhammed Tyam el-Gali ile tanıştı.¹⁴⁶ Üç yıl kadar Şeyh Gali'nin hizmetinde bulundu. Kendisinden icazet aldı. Tarikatın Batı Afrika Halifesi olarak görevlendirildi.¹⁴⁷ Dönüşünde uğrayıp bir süre ikamet ettiği Bornu'da Sultan Muhammed Emin el-Kanemî¹⁴⁸ ile Bornu'da Sultan Muhammed Bello'yu etkileyip onlarla samimî dostluklar tesis etti.¹⁴⁹ 1831-1837 yılları arasında Bornu ve Sokoto'da kaldı.¹⁴⁰ 1838 yılında Masina bölgesine, oradan Kano'ya, daha sonra Fota Tora'daki memleketine döndü.¹⁴¹ Dingiray'a yerleşip burada Ticânî öğretilerini yaymak gayesiyle kendisine bir zâviye yapmaya başladı.¹⁴² Seyahati boyunca verdiği vaaz-

130 el-Hacc, Muhammed, "The 13th Century in Muslim Eschatology, Mahdist Expectations in the Sokoto Caliphate", Research Bulletin, *Centre of Arabic Documentation*, s. 114.

131 Osman b. Fûdî, *Hidayetu't-Tullâb*, Zaria, trz, ss. 1-2.

132 et-Ticânî, Muhammed Hâfız, *el-Hac Ömer el-Fûfî -Sultanu'l-Devleti'l-Ticânîyye bi-Ğarbi Ifrikiyye*, Kahire 1382/1963, s. 20.

133 Martin, *Muslim*, s. 68.

134 Arnold, *ed-Da'vet ile'l-İslâm*, s. 367; Tâl, el-Hac Ömer, *Rimâhu Hizbi'r-Rabîm 'alâ Nuhûri Hizbi'r-Racîm*, Kahire 1382/1963, c. I., s. 180.

135 Martin, *a.g.e.*, s. 69; Willes, *In the Path of Allah*, s. 81; Robinson, David, *The Holy War of Umar Tal -the Western Sudan in the mid nineteenth Century-*, Oxford 1985, s. 96.

136 Ajayi, *a Thousand Years of West African History*, s. 279.

137 en-Nakar, Ömer, *The Pilgrimage Tradition in West Africa*, Fartum 1972, s. 71; Willes, *In the Path of Allah*, s. 84.

138 et-Tal, *Rimâh*, c. I., s. 190; Robinson, *a.g.e.*, s. 102.

139 Last, D.Murray, *The Sokoto Caliphate*, Londra 1968, ss. 216-219.

140 Willes, *a.g.e.*, ss. 87-96.

141 *Aynu eser*, ss. 97-99.

142 Naim, Kaddah, *Hadaratu'l-İslâm ve Hadaratu Avrupa fi Afrika'l Garbiyye*, Cezayir 1974, ss. 25-35; Robinson, *a.g.e.*, s. 113.

lar, yaptığı irşadlar çok başarılı olmuş, önde gelen pek çok politikacıyla tanışmış, gelecekteki cihadından onları haberdar etmişti. Verdiği vaazlarda cihadın manevî kazançlarını ve Tuta Toro Müslümanları'nın emperyalistlere karşı ayaklanmaları gerektiğini içeren mesajlar sunmuştu.¹⁴³ Dingviray'da silâh tedarikine koyuldu. Top, tüfek ve barut ticaretine girişti. Müridlerinin her birini silâhlendirdi. 30.000 kişilik bir ordu teşekkül ettirdi. Ticânî birlikleri ile Fransızlar arasındaki çatışmalar el-Hac Ömer'e ait ordunun bir Avrupa ordusuyla eşdeğerde olduğunu ispatlamıştır.¹⁴⁴ Değerli silâhların en iyi tarzda korunmasını sağlayabilmek için silâh tamirinden anlayan kişileri yanında alıkoymuştur. Top dökümünden istifade ettiği uzmanları bir araya getirmiştir.¹⁴⁵ 6 Eylül 1852'de cihadını ilân etti.¹⁴⁶ Bilhassa 1855-1864 yılları arasındaki ömrü cihadla dolu geçmiştir.¹⁴⁷ Bambara, Segu, Masina'yı fethedip Tekrür devletini kurmuştur.¹⁴⁸ Cihad ve fetih seferleri sonucu çok sayıda putperest Müslümanlaşmış, tarikat Senegal'den Timbuktu ve Sierra Leone'ya kadar yayılmıştır.¹⁴⁹ el-Hacc Ömer, Masina'da savaşırken cephede 1865'de şehit olmuştur. On sekizinci yüzyılın sonunda İslâmî dirilişi sağlayan Ticânîyye, el-Hac Ömer'in cihadıyla Batı Afrika'da İslâmlaşırma faaliyetine hız vermiştir.¹⁵⁰ el-Hac Ömer'in kurduğu teşkilat sayesinde, Senegal ve Nijerya'da Fransız sömürgeciliği başlayınca, Ticânî tarikatı politik rol oynamış ve etkin çalışmalar sonucu işgal kolay kolay gerçekleşmemiştir.

Kısaca, el-Hac Ömer'in mücadelesinin üç ana hedefi olmuştur:

- a. Batı Sudan'ın İslâmlaşırılması.
- b. Orada siyasî birliğin kurulması.
- c. Fransız sömürgecilik hareketinin akamete uğratılması.¹⁵¹

c. Mehdî Hareketleri

1. Sudan Mehdîsi:

'Mehdîlik' müessesesinden İslâm adına yararlanma denemesinin en başarılı örneği 'Sudan Mehdîsi' olarak bilinen Muhammed Ahmed b. Abdullah'ın başlattığı harekettir. 12 Ağustos 1844'de Dongola'da doğdu.¹⁵² Güçlü bir tasavvuf ter-

143 Willis, J. Ralf, "Al-Hajj Umar b. Sa'îd al-Futi al-Turi and the Doctrinal Basis of His İslâmîc Reform Movement in the Western Sudan", basılmamış doktora tezi, Londra Üniversitesi 1971, ss. 123-125.

144 Robinson, *The Holy War of Umar Tal*, s. 129.

145 Martin, *Muslim*, ss. 86-87.

146 Willis, Ralf, *The Writing of al Haj Umar al Futi, West Africa in Studies*, Londra 1979, c. I., s. 180; *In the Path of Allah*, s. 127; Hiskett, *The Development of İslâm in West Africa*, s. 228.

147 Willes, *In the Path of Allah*, ss. 127-141.

148 Ajayi, *a Thousand Years of West African History*, s. 280.

149 Canon, *The Religious of İslâm*, ss. 66-8.

150 Arnold, T.W., *The Preaching of İslâm*, Londra 1956, s. 277.

151 Bilgin, "Afrika'da İslâm'ın Yayılışında", s. 90.

152 Morsy, *North Africa*, s. 248.

biyesi almıştır. Semmânîye tarikatına müntesip bulunmaktaydı.¹⁵³ Tarikatın kurucusunun torunu Şeyh Muhammed Şerif Nur Daim'e intisabı 1861'de gerçekleşti. Yedi yıl boyunca şeyhinin hizmetinde bulundu. Kendisine verilen icazetle, ülke içinde seyahatlere çıkarak, irşad ve vaaz çalışmalarına koyuldu.¹⁵⁴ Daha sonra Muhammed Ahmed'e gösterilen teveccühü şeyhinin kıskanması ve Muhammed Ahmed'in şeyhinde gördüğü İslâmî esaslara uygun olmayan bir takım davranışları tenkit etmesi üzerine, şeyhinden ayrıldı. Semmânîye'nin diğer önemli şeyhi Şeyh el-Kureyşî'ye intisap etti. 1880'de şeyhi el-Kureyşî'nin vefatı üzerine, Muhammed Ahmed Semmânîye tarikatının şeyhi oldu.¹⁵⁵ Özelde Mısır'ın, genelde tüm İslâm Dünyası'nın kurtuluşu için çırpınmıştır. 1881'de Mehdî olduğunu ilân ederek cihadını başlattı.¹⁵⁶ Kazanılan zaferlerle hareket canlılık kazandı. Hartum ele geçirildi. Hareketi bastırmak üzere gönderilen İngiliz kuvvetleri yenilgiye uğratıldı. Ordu komutanı General Gordon öldürüldü.¹⁵⁷ Kordofan-Bahrulğazal-Kızıl Deniz arasındaki bölge sömürgecilerin elinden kurtarıldı. Ümmü Derma'nı kendisine başkent yapan Mehdî, bölgede bağımsız bir İslâm devleti kurdu.¹⁵⁸ Fetihden beş ay sonra, tifüse yakalanan Mehdî, kısa süre içinde, 22 Haziran 1885'de vefat etti.¹⁵⁹

Kendi devletini kuran Sudan Mehdîsi, bölgedeki diğer İslâmî hareketlerle de birleşme imkânlarını araştırdı. Bu amaçla, Senûsî lideri Muhammed Mehdî'ye birleşme çağrısında bulundu. Senûsîler, İslâm Birliği düşüncesini benimsemiş olmakla birlikte, bu teklifi pek ciddiye almamışlardır.¹⁶⁰

2. Somali Mehdîsi:

Muhammed b. Abdullah Hasan'ın liderliğini yaptığı bir İslâmî direniş harekettir. Salihîye Tarikatının bir müntesibi olarak yirmi yıl (1899-1920) Somali'de İngilizlere karşı mücadele vermiştir. Cihadı 1899-1920 yılları arasında yirmi yıldan fazla sürmüştür. Halkı onu, "Mehdî" olarak tanımış olmasına rağmen, kendisi hiçbir zaman mehdîliğini ilân etmemiş, böyle bir iddiada bulunmamıştır.¹⁶¹ Belki halkın bu inancına, kimi yararlarını gözeterek ses çıkarmamış olabilir.

Muhammed Abdullah, 1864'te Kuzey Somali şehirlerinden Bohotle yakınlarında doğdu.¹⁶² Aldığı klâsik eğitim sayesinde, daha on beş yaşındayken hoca olarak tanındı. On dokuz yaşında ise, derin bilgisi göz önünde tutularak, Şeyh

153 Morsy, *North Africa*, s. 249.

154 Cemile, *Çağdaş Önderler*, s. 158.

155 *Aynı eser*, s. 159.

156 Morsy, *a.g.e.*, s. 249.

157 *Aynı eser*, s. 255.

158 Holt, Peter M., *The Mehdist State in the Sudan 1881-1898*, Oxford 1971, ss. 89-95.

159 Morsy, *a.g.e.*, s. 262.

160 Wingate, F.R., *Mahdism and the Egyptian Sudan*, Londra 1968, ss. 69-72.

161 Martin, *Muslim*, s. 179.

162 Lewis, I.M., *The Modern History of Somaliland*, Lonra 1965, s. 65.

diye çağrılmaya başlandı¹⁶⁵ 1885'de hacca gitti. Ara sıra Somali'ye gelip gitmekle beraber, Hicaz ve Yemen'de beş altı yıl kaldı.¹⁶⁶ İslahat hareketi liderlerinden Muhammed Salih'le burada tanıştı. Onun müridi olup, uzun süre ondan seyr u sulûk eğitimi aldı. Salihîyye, Reşîdiyye tarikatının şubesidir.¹⁶⁵ Muhammed Abdullah'sa, Salihîyye tarikatının lideri Muhammed b. Salih er-Reşid (1854-1919)'in dört önemli halifesinden biridir. Afrika sahillerinde İslâm'ın tebliği noktasında Salihîyye tarikatının çok önemli etkisi olmuştur. 1895'te ülkesi Somali'ye geri döndü.¹⁶⁶ Kötülüklerin toplumda yaygınlaşmasına karşı mücadele verdi. Alkollü içkilere karşı savaşırken, çay ve kahveye karşı bile tavır koydu. 'Kat' çiğnemeyi yasakladı.¹⁶⁷ En sert eleştirilerinin birini 'tevessül' konusuna yöneltti.¹⁶⁸ Halk arasında yaygın olan bid'at ve hurafelere karşı sert eleştirilerde bulundu. Mezarların meşit ve adak yeri kılınmalarını dinin yasakladığını duyuruyordu. İctihadı savunuyor, ictihad kapısının kapalı olduğunu savunanları şiddetle eleştiriyordu. Hıristiyan misyonerlerin Afrika'daki hummalı çalışmalarından çok endişelenmekteydi. Misyonerler, Somalili kimsesiz çocukları Hıristiyan olarak yetiştiriyorlardı.¹⁶⁹

Muhammed Abdullah'ın en büyük düşmanı, ülkesini işgal eden İngiliz ve İtalyanlardı. Aden'de kaldığı yıllarda işgalci bir İngiliz subayını korkulukların üzerinden atarak bacağına kırılmasına neden olmuştu.¹⁷⁰ Aden'den Barbera'ya geldiğinde, gümrük ödemediği bagajlarını almasına izin vermeyen İngiliz gümrük memuruna şöyle çıkmıştı: "Siz bu topraklara girerken gümrük ödediniz mi? Bu topraklara hangi gümrükle girdiniz? Hem size ülkemize girme iznini kim verdi?"¹⁷¹ Bu pervasız ve yürekli tavırlarından dolayı İngiliz Albay J. Hayes, ona 'Deli Molla'¹⁷² adını takmıştı. Barbera'daki İngiliz sömürge valisi öğle uykusundaiken, öğle ezanları okunmaya başlar. Bundan çok rahatsız olan vali, ezanı yasaklar ve askerlerine, ezan okumaya kalkanı tutuklamaları emrini verir. Bir müezzin her şeye rağmen İngiliz muhafızları atatarak minareye çıkar ve ezan okumayı başlar. Bunun üzerine, muhafız silâhını müezzine doğrultarak, ezan sırasında onu vurur.¹⁷³ Bu olay Muhammed Abdullah'ı derinden etkiler. İçindeki sömürge-

163 Martin, *Muslim*, s. 180.

164 Merzûk, Abdussabur, *Sair mine's-Somal*, Molla Muhammed Abdullah Hasan, Kahire 1964, s. 16.

165 Karrar, *The Sufi Brotherhoods in the Sudan*, s. 109.

166 Merzuk, *a.g.e.*, s. 16.

167 Lewis, *The Modern History of Somaliland*, s. 66. Kat: Hafif uyuşturucu olan bir bitkidir. Kadifeler 'feyiz' maksadıyla ve gece hatmelerinde uyanık kalmak için kullanırlardı.

168 Lewis, *aynı yer*.

169 Martin, *a.g.e.*, s. 180.

170 İsa, Cemal Ömer, *Taribu's-Somal fi'l-Usturi'l-Vusta ve'l-Hadise*, Kahire 1965, s. 55.

171 *Aynı eser*, s. 60.

172 Martin, *a.g.e.*, s. 180.

173 Merzuk, *a.g.e.*, s. 20; İsa, *a.g.e.*, ss. 60-61.

cilik karşıtı duygularını daha çok artırmıştır. Mekke, Medine ve Yemen'de bulunduğu sıralarda güçlü itihad-ı İslâmcı akımlarla temasa geçmiş olması Avrupa karşıtı fikirlerini geliştirmiştir.¹⁷⁴ Barbera'nın sömürgeci ortamından ve yerel Kâdirîlerinden rahatsızlık duyan Muhammed Abdullah, "ifsat olmuş yer" dediği Barbera'dan 1897'de Ogadin'e hicret eder.¹⁷⁵ İşgalci batılılara karşı yapılacak direniş hazırlıklarına koyulur. Aynı yıl mücahid ve silâh toplamaya koyulur. Diğer yandan, Somali halkını uyandırmak için köy köy, şehir şehir gezerek, ateşli konuşmalar yapar. "Allah İngilizlerden büyüktür"¹⁷⁶ diye meydan okur.

Mart 1899'da Hirni adlı Somalili bir güvenlik görevlisinin İngilizlerden kaçıp, teçhizatıyla birlikte Muhammed Abdullah Hasan'a sığınması cihadı başlatan olay olur. Muhammed Abdullah, İngilizlerin olanca ısrarına rağmen, sığınmacıyı teslim etmez. Bunun üzerine İngiliz valisi Cordeaux, Muhammed Abdullah'ı isyancı ilân eder.¹⁷⁷ Şeyhi olduğu Salihîyye tarikatı, Somali'nin en popüler tarikatı olur. Aralarında kan davası bulunan yerel kabileler banştırılır, yoksullara sahip çıkan tarikat hâline gelir. Muhammed Abdullah tarım köyleri kurdurur. İngiliz, İtalyan ve Etopya güçlerine karşı gerçekleştirilen savaşta, ardi ardına zaferler elde etmeye başlar. İşgalcilerin düzenli birlikleri direnişçilerin gerilla savaşı karşısında direnemez olur. Mücahidlere karşı 1901, 1902 ve 1903 yıllarında peş peşe yapılan üç büyük taarruzda İngilizler mağlup olur. En sonunda Albay A. Phunkett komutasındaki bir İngiliz birliği pusuya düşürülerek, subaylar öldürülür, Hintli, Uzakdoğulu ve Somalili sömürge ülkelerinden askerler esir alınır. Bu direniş sonunda, İngilizler "İngiliz Somalisi" denilen topraklardan çekilmek zorunda kalır. 1880'lerde İngiliz birliklerini sürekli bozguna uğratan Sudanlı Mehdî'den bu yana, İngiliz kuvvetleri, Afrika yerlileri karşısında böylesi bir yenilgiye uğramamıştır.¹⁷⁸ Son bir operasyonla, Muhammed Abdullah Hasan'a tuzak kuran İngilizler, onu son anda ellerinden kaçırlar ve Muhammed Abdullah'ın Hint Okyanusu kıyısında istihkam ettiği İllig liman kentini ele geçirirler. Buna rağmen, İngilizler için zafer hayli uzak görünmekteydi.¹⁷⁹ İtalyanlar ise, 1905'te Muhammed Abdullah'la anlaşma yapmak zorunda kalırlar.

Muhammed Abdullah'ın cihadını, askerî yöntemlerle bitiremeyeceklerini anlayan İngiliz ve İtalyanlar, onun Müslüman Somali halkı nezdindeki itibarını zedelemeye girişirler. Su kaynaklarını kısırlar, yiyecek sağlamasını engellerler. Cibuhi, Etopya ve Arabistan'dan gemiyle silâh ve cephane temin etmesinin önüne

174 Martin, *Muslim*, s. 181.

175 İsa, *Taribu's-Sumal*, s. 64.

176 Merzuk, *Sair mine's-Sumal*, s. 37; İsa, *a.g.e.*, 59.

177 Jardine, D., *The Mad Mullah of Somaliland*, Londra 1923, s. 40.

178 Moyses-Bartlett, H., *The King's African Rifles, A Study in the Military History of East and Central Africa*, Aldershot 1956, ss. 178-181.

179 Martin, *a.g.e.*, s. 186.

geçerler.¹⁸⁰ Muhammed Abdullah'ın şeyhi Muhammed b. Salih'in aklını çelerek, halifesi hakkında küfür ve tard fetvası yayınlattılar. İngiliz ve İtalyanlar bin bir hile ve desiseyle köpardıkları bu fetva ile Somali cihadına büyük darbe vururlar. Mücahidler iki karşıt gruba ayrılırlar. Bu fetvanın metni şeyhin adamı eliyle 1909'da Muhammed Abdullah'ın karargâhına ulaşınca,¹⁸¹ başta üvey kardeşi olmak üzere, büyük bir atlı grubu onu terk eder. Bunun üzerine Muhammed Abdullah, kendisini savunmak ve şeyhinin gözündeki mertebesini yeniden kazanmak için "*Gamu'l-Muannidin*" (İnatçıların Susturulması) adlı bir risâle kaleme alır.¹⁸²

Muhammed Abdullah, gerilla düzeninden yerleşik düzene geçer. Somali topraklarında kurduğu İslâm devletini istihkâm eder. Taleh'i başkent yapar. Müstahkem kaleler inşa ettirir. Barbera ve çevresini hakimiyeti altına alır. Birinci Dünya Savaşına müttefik olarak giren Osmanlı ve Almanlarla iyi ilişkiler kurar. Kendisi bir devlet başkanı sıfatıyla Ahmed Şirva b. Mahmud ismindeki üst düzey bir memurunu, 1916'da Aden yakınındaki Osmanlı ordusu komutanı Ali Said Paşa'yla görüşmek için yollar.¹⁸³ Muhammed Abdullah, Osmanlı Sultanı V. Mehmet Reşad'a halife olarak biat ettiğini bildirmesi üzerine, Ali Said Paşa, onu ve devletini tanıdığını ilân eder.

Muhammed Abdullah Hasan'ın başarıları Londra hükümetini defalarca küçük düşürdü. 1918'de savaş bitince, İngilizler bu işe son vermeye çalıştılar. Yeni silâhlar İngilizlerin imdadına yetişti. 1920'nin ilk aylarında adamlarını toparlayan İngilizler, bir "birleşik operasyon" gerçekleştirdiler. Dervişler havadan bombalanmakta, makineli tüfek ateşine tutulmaktaydı. Muhammed Abdullah Hasan'ın tahkim ettirdiği kaleler kuşatılarak, başarılı sonuçlar alınmaya başlandı. Çoğu operasyonlarda ölümden kıl payı kurtulan Muhammed Abdullah, Ogadin sınırını geçip kurtuldu. İngilizler tarafından yapılan tüm teslim ol çağrılarını reddetti. Muhammed Abdullah Hasan, Aralık 1920'de gripten vefat etti. Onun ölümüyle, müritlerinin bağımsız bir Somali Devleti üzerine olan umutları söndü.¹⁸⁴

d. Emir Abdülkadir el-Cezairî Hareketi

Emir Abdülkadir b. Muhyiddin, Cezayir'in batısında, Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele etti, kabilelerin ve ulemanın desteğini aldı, düzenli bir ordu kurdu. 1832-1847 yılları arasında mücadelesini sürdürmüştür. Onun vefatına kadar, Fransızlar, Cezayir'e yerleşemediler. Emir Abdülkadir b. Muhyiddin 1807 yılında

180 Martin, *Muslim*, s. 182.

181 Jardine, *Mad Müllah*, ss. 183-186.

182 İsa, *Taribu's-Sumal*, ss. 99-104.

183 Martin, *a.g.e.*, s. 192.

184 *Aynı eser*, s. 194.

Cezayir'in batısındaki Oran bölgesinin Maskara kentinde dünyaya geldi.¹⁸⁵ Çok küçük yaşlarında Kur'ân'ı hifzetti, şer'î ilimlerde ve Arapça'da derinleşti. 1825 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunda ziyaret ettiği Zeytuniye ve Ezher üniversitelerinde tartışmalara katıldı.¹⁸⁶ Bu hac yolculuğu döneminde Şam'da görüştüğü Şeyh Ziyâuddin Halid eş-Şehrazûrî'den Nakşibendiyye,¹⁸⁷ Bağdat'ta tanıştığı Mahmud el-Geylânî'den Kâdiriyye icazeti almıştır.¹⁸⁸ 28 Kasım 1932 tarihinde, daha henüz 24 yaşında iken Fransızlara karşı açılacak mücadelede "Emir" olarak kendisine biat edildi.¹⁸⁹ Çok kısa bir süre içerisinde askerî bir lider olarak kendini kabul ettirdi. Ülkenin yaşlı ve saygı değer bütün âlimleri kendisini destekleyip korumaya ve emirlerine itaat etmeye açıkça söz verdiler.

Emir Abdülkadir'in mücadelesini iki safhada ele alabiliriz: 1832-1839 yılları arasındaki birinci safha, bir dizi askerî başarılarla doludur. Bu dönemde Fransızlarla bir dizi anlaşmalar imzalanmış, ancak bütün bu anlaşmalar düşman tarafından tamamen çiğnenmiştir. Bu anlaşmalar, kabileleri birleştirmek ve askerî kabiliyeti artırmak amacıyla imzalanmıştı. 1839-1847 arasında cereyan eden ikinci safha ise, Fransızlara karşı girişilen topyekûn bir savaşla geçmiştir.

Emir Abdülkadir, bir yandan savaşla meşgul olurken, bir yandan da güçlü bir devlet mekanizması kurmuştur. Kendi adına para bastırmış, vergi toplamıştır. Merkezî yönetimi Sumala adıyla anılmaktaydı. Devlet düzenlemesinde bir takım birimler oluşturdu. Vezir, başkâtip, yazıcılar hazine memurları, vergi memurları, evkâf kâtipleri tayin etti. Dış ilişkiler için bir bakanlık oluşturdu. Ulemadan müteşekkil bir şûrâ kurdu.¹⁹⁰ Maskara'yı kendisine başkent yaptı.¹⁹¹ Emir Abdülkadir, hepsi gönüllü 8.000 piyade ve 2.000 atlıdan oluşan bir ordu teşkil etti. Direniş gerilla harbini andırmaktaydı. Âni saldırılarda bulunuyor, daima pusular kuruyorlardı. Ordusu, süvariler, piyade ve topçular olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Bu düzen, o devirdeki herhangi bir Avrupa ordusuyla eşdeğerde bir yapıya sahipti. Bu orduya "Asâkir-i Muhammediyye" adı verilmekteydi. Orduda tam bir İslâmî kimlik belirgindi. Rütbelerin her birinde Kur'ân-ı Kerim'den âyetler kazanmıştır.¹⁹² Üst rütbeli subaylar altın ve gümüşten rozetler takarken, ast rütbeli subaylar şeritler taşırdı.¹⁹³ silâh ve mühimmatın temini genellikle ganimet yo-

185 el-Cezairî, Muhammed b. Abdülkadir, *Tuhfetü'z-Zâir fi Tarihî'l-Cezair ve'l-Emir Abdülkadir*, Beyrut 1964, s. 932.

186 Aynı eser, s. 931.

187 Hourani, Albert, "Shaykh Khalid and the Naqshbandi Order", *Festschrift Richard Walzer*, Oxford 1974, s. 78.

188 el-Cezâirî, a.g.e., s. 932.

189 Aynı eser, s. 156.

190 Aynı eser, s. 166.

191 Aynı yer.

192 Martin, *Muslim*, ss. 55-56.

193 el-Cezâirî, a.g.e., s. 194.

luyla elde edilmekteydi. 1837'de kendisinin tesis ettirdiği tophanelerde yapılmış 240 adet topa da kavuşmuştur. Aynı tesislerde, barut, mermi ve tüfek imalatını gerçekleştirmekteydi.¹⁹⁴ silâh fabrikalarında üretilenlerin dışında Emir, el altından bazı silâh anlaşmaları yapmıştır. Emir Abdülkadir, 1841'de kendi adına, Muhammediye adı verilen gümüş para bastırmıştır.¹⁹⁵

Sayırsız zaferler kazanıldı. Fakat 100.000 kişilik Fransız ordusu amansız bir tutum sergilemeye başladı. Fransızlar tarafından, bütün ekili araziler yakılıp yıkılmakta, hayvanlar telef edilmekte, kadın, çocuk, ihtiyar öldürülmekte idi. Böyle si acımasız istila karşısında, Emir Abdülkadir, nihâi zafere ulaşamadı. 1842 Kasım ayında Sumala'nın ele geçirilmesi, Müslümanların direnişine büyük bir darbe indirdi. Emir'in kütüphanesi, Fransızlar tarafından tahrip edildi. Yenilginin yanında, mücahidleri mânen yıkan sokan bir diğer acı olay ise, Fas Kralı Abdurrahman'ın ihanetidir. Önceleri Emir Abdülkadir'in saflarında Fransızlara karşı mücadele vermiş, ancak uğranılan yenilgiden sonra Fransızların şartlarını kabul ederek, savaş alanından çekilmişti. Hatta mücahidlerin kısa bir süre için ülkesine iltica etmesine müsamaha etmedi.¹⁹⁶ Bütün bu olaylar karşısında çaresiz kalan Emir Abdülkadir, ailesi, yakınları ve mücahidlerden isteyenlerin kendisiyle birlikte başka bir İslâm ülkesine gitmelerine müsaade edilmesi hâlinde teslim olabileceğini 1847'de Fransızlara bildirdi. Fransız Kralının oğlu Abdülkadir'in şartını yerine getireceklerine söz verdi. Ama teslim olan Emir'i, sözlerini çiğneyerek hapsedtiler. Emir ve yanındakiler önce Toulun'da, sonra Loire Vadisi'ndeki Amboise Şatosu'nda beş yıl hapis kaldılar.¹⁹⁷

1852'de serbest bırakılan Emir Abdülkadir ve arkadaşları, İstanbul'a gittiler, Sultan Abdülmecid'in misafiri olarak dört yıl orada kaldılar. Daha sonra Şam'a, Hicaz'a ve Avrupa'ya giden Emir Abdülkadir, 24 Mayıs 1883 günü Şam'da vefat etti. İbnî Arabî'nin mezarının yanı başında küçük bir camide medfundur.¹⁹⁸

194 el-Cezâiri, *Tuhfetu'z-Zâir fî Tarîhi'l-Cezair*, ss. 313-315.

195 Shinar, P., "Abd al-Qadir and 'Abd al-Karim", *Asian and African Studies*, I, Jerusalem 1965, ss. 146-7; el-Cezâiri, *a.g.e.*, s. 197.

196 Martin, *Muslim*, s. 61.

197 Özdemir, Hacı Ahmet, "Emir Abdülkadir ve Cihadı", *Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri*, İstanbul 1993, s. 454.

198 Chevalier, Jean, *Sûfilik*, çev. Ahmed Kotil, İstanbul 1986, s.